

Izvorni znanstveni rad
UDK: 930.85(497.5Dubrovnik)“13“
DOI: <http://doi.org/10.21857/yrvqtpq79>
Primljeno: 20.5.2016.

RAZOČARANI NOTAR: IZ KASNOG DUBROVAČKOG PRIJEPISA DJELA *HISTORIA RAGUSII* GIOVANNIJA CONVERSINIJA*

RELJA SEFEROVIĆ

SAŽETAK: Humanist Giovanni Conversini *alias* Ivan Ravenjanin (1343-1408) bio je javni notar u dubrovačkoj komuni osamdesetih godina 14. stoljeća. Svoje dojmove iznio je u spisu *Historia Ragusii*, očuvanom u nekoliko prijepisa. Među njima se ovdje razmatra jedan iz 18. stoljeća, pohranjen u Državnom arhivu u Dubrovniku. U obliku pisma neimenovanom prijatelju s užeg mletačkog područja, Conversini nudi osobne poglede na dubrovačku sredinu. Zaokupljen svojim jednoličnim, ali zahtjevnim poslom, pati zbog nedostatka slobodnog vremena, spriječenosti da se bavi književnošću i gubitka kulturnih dodira koje je imao ranije na položaju visokog dvorjanina na dvoru Carrara u Padovi. Unatoč oštroj kritici na račun dubrovačke svakodnevice i kulture stanovnika, istraživao je gradsku prošlost i zanimljivo prikazao legendu o knezu Damjanu Judi. Pojedini dubrovački povjesničari kasnije su koristili Conversinijeva zapažanja o životu u gradu, a sam je u autobiografiji nakon više godina ublažio svoja stajališta i s naklonošću govorio o Dubrovniku.

Ključne riječi: humanizam, Dubrovnik, historiografija, Giovanni Conversini, Ivan Ravenjanin, notarijat, moralna filozofija, autobiografija, Damjan Juda

Keywords: Humanism, Dubrovnik, historiography, Giovanni Conversini, Ivan Ravenjanin, notary office, moral philosophy, autobiography, Damjan Juda

---

* Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom br. 5106.

Uvod: autor u svjetlu historiografije

Humanist Giovanni Conversini (1343-1408), poznat u našoj starijoj historiografiji kao Ivan Ravenjanin, svojim bogatim književnim djelom privukao je pažnju brojnih povjesničara, klasičnih filologa i filozofa. Prvu kariku u dugom lancu istraživača njegove osebujne ostavštine nalazimo već u "Opisu Dubrovnika" Filipa de Diversisa sredinom 15. stoljeća.¹ Ovaj Conversinijev sunarodnjak i pedesetak godina mlađi suvremenik donekle je podijelio njegov profesionalni usud vlastitom službom u Dubrovniku, intelektualnim sklonostima i naobrazbom. Zaseban angažman na mjestu glavnog učitelja u Diversisovu slučaju tek se formalno razlikovao od Conversinijevih iskustava koja je stekao radeći kao javni notar u našem gradu osamdesetih godina 14. stoljeća.² Nezadovoljstvo statusom u Dubrovniku obojicu je potaknulo na odlazak iz ovoga grada bez dobrih uspomena. Dok je Diversis jedva prikrivao ogorčenost zbog upornog odbijanja odgovornih da mu povećaju plaću i olakšaju posao angažiranjem pomoćnih učitelja,³ Conversini je tijekom boravka u Dubrovniku bio, po vlastitim riječima, iznimno nezadovoljan općim stanjem, pa se čini da se tu zadržao nekoliko godina samo zbog nesređenih prilika u Italiji i nemogućnosti da nađe drugi posao.

Obojica su potražila utočište pred mukotrpnom svakodnevicom u književnom radu.⁴ Dok je Diversis u našem gradu napisao nekoliko govora i povijesno djelo "Opis Dubrovnika", Giovanni Conversini ostavio je iza sebe bogatu

¹ Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković-Römer. Zagreb: Dom i svijet, 2004: 43, 131.

² U odnosu na tradicionalnu dataciju njegova boravka u Dubrovniku od 1384. do 1387, novim je istraživanjima ustanovljeno da je Conversini došao u Dubrovnik već 1382. godine, jer se u ispravi sastavljenoj u prosincu 1386. pozivao na ispravu koju je bio sastavio u travnju 1382. O tome više Branka Grbavac, »Dubrovački notarijat u kasnom srednjem vijeku s posebnim osvrtom na djelovanje Ivana Conversinija.« *Četvrta kroatološka konferencija: Dubrovnik u hrvatskoj povijesti*. Dubrovnik: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Sveučilište u Dubrovniku, 2015 (u tisku). Iskreno zahvaljujem Branki Grbavac koja mi je ustupila tekst svog izlaganja.

³ O tome više Zdenka Janeković-Römer, »Dubrovački govori Filipa de Diversisa.«, u: Filip de Diversis, *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2001: 12; također Zdenka Janeković-Römer, »Predgovor.«, u: F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*: 10-11, 17, 30-31.

⁴ Usporedi: Vittore Nason, »Introduzione.«, u: *Giovanni Conversini da Ravenna: Rationarium vite*, ur. Vittore Nason. Firenze: Leo S. Olschki editore, 1986: 11.

zbirku pisama.⁵ Vjeruje se također da su tu nastala i njegova djela *De primo eius introitu ad aulam*, “O njegovu prvom dolasku na dvor”,⁶ s uspomemama na dane koje je proveo kao visoki dvorjanin u službi velikaške obitelji Carrara u Padovi,⁷ i *Historia Ragusii*, “Povijest Dubrovnika”. Premda ničim nije ukazao na Conversinijeve nedaće i razočaranja s godinama provedenima u ovom gradu, Diversis je posegao za njegovom “Poviješću Dubrovnika” želeći izabranim detaljima ilustrirati vlastitu šetnju dubrovačkom prošlošću, uz poglede na sadašnjost.⁸

Čini se da su prvi susreti domaćih historiografa s Conversinijevim tekstom bili ograničeni uglavnom na njegovo poznavanje Dubrovnika i slavenskog zaleđa, o čemu dovoljno govore sačuvani komentari. Analist Jakov Luccari krajem 16. i početkom 17. stoljeća spomenuo je “Giovannija iz Ravenne” u mnoštvu pisaca od klasičnog bizantskog povjesničara Prokopija iz Cezareje do benediktinca Mavra Orbinija kao izvor za dolazak Slavena u ove krajeve, a na njega se pozivao i u pojedinačnim slučajevima, poput epizode o Branivoju, slavenskom velikašu iz dubrovačkog zaleđa i podaniku bosanskog kralja.⁹ Štoviše, ustvrdio je općenito da je iz Conversinijeva djela mnogo naučio o prošlosti grada.¹⁰ Međutim, on sam i drugi dubrovački povjesničari nisu ga više koristili u vlastitom radu. O Conversiniju i njegovoj “Povijesti Dubrovnika” nema spomena u ljetopisima, pa ni u djelu

⁵ Još u 18. stoljeću čuvala su se u knjižnici samostana Sv. Dominika u Dubrovniku i u katalogu rukopisa spomenuo ih je Serafin Marija Cerva (*Monumenta Congregationis Sancti Dominici de Ragusio Ordinis Fratrum Praedicatorum edita a fratre Seraphino Maria Cerva. Seculum primum. Ragusii, 1728*. Rukopis br. 34-IX-9/1: 174, Knjižnica samostana Sv. Dominika u Dubrovniku). Na njih su kasnije upozorili Franjo Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.« *Rad JAZU* 74 (1885): 189; Dragutin Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.« *Glas SANU* 229 (1957): 87-88; Benjamin G. Kohl, »The works of Giovanni di Conversino da Ravenna: a catalogue of manuscripts and editions.« *Traditio* 31 (1975): 355 i Miljenko Foretić, »Ivan Ravenjanin.«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, ur. Trpimir Macan. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005: 96. Danas se nalaze u Arhivu HAZU u Zagrebu pod signaturom II.c.61.

⁶ Djelo je precizno datirano kao dovršeno 13. rujna 1385. godine u Dubrovniku, uz posvetu *ad Iustinianum Venetum* (B. G. Kohl, »The works of Giovanni di Conversino da Ravenna: a catalogue of manuscripts and editions.«: 355).

⁷ Sažeti pregled povijesti obitelji Carrara u suvremenom obliku može se naći na <http://www.treccani.it/enciclopedia/da-carrara/> (pristup 21. siječnja 2016).

⁸ Treba zapaziti da mjesta iz Conversinijeva teksta koja je izabrao Diversis (o nedovoljnoj opskrbi grada pitkom vodom i o poročnosti dubrovačkih sluškinja, sklonih piću) nisu karakteristična za Conversinijevo izlaganje u cjelini, uvelike obilježeno promišljanjima o moralnim i filozofskim vrednotama općenito.

⁹ *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa di Giacomo Pietro Luccari*. Ragusa: nella stamperia pubblica presso Andrea Trevisan, ²1790: 3, 77.

¹⁰ *Anzi, come scrive Giovanni da Ravenna nelle Effemeridi di Ragusa, per lo cui studio e diligenza io son venuto in cognizione di molte cose della nostra Città*. Citat donosi D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 124.

Chronica Ragusina Junija Restija iz 1735. godine.¹¹ Njegova životopisa nećemo naći u velikim biografskim zbirka koje potpisuju dominikanac Serafin Marija Cerva,¹² odnosno njegov mlađi suvremenik, franjevac Sebastijan Slade Dolci.¹³ “Povijest Dubrovnika” ostala je sve do 18. stoljeća nepoznata i učenim dubrovačkim gostima s Apeninskog poluotoka koje je zanimala prošlost našega grada. Tako je dominikanac Serafino Razzi, dolazeći u Dubrovnik 1584. godine radi preuzimanja službe generalnog vikara Dubrovačke kongregacije Dominikanskog reda, izjavio s čuđenjem da u Italiji nije uspio pronaći nijednu povijest Dubrovnika (“želeći znati osobine mjesta kamo smo morali ići, koliko god tražili, ne mogasmo naći nikakvu knjigu koja bi o njemu govorila, osim pokojom kratkom riječju ili usput”).¹⁴ Zašto se spustio takav veo preko Conversinijeva rada?

Prije svega, ovaj autor vrlo kritički progovara o Dubrovniku i njegovu stanovništvu, što nesumnjivo nije bilo po volji ni vlastima komune (kasnije Republike), a ni domaćim autorima. Historiografija je bila vrlo osjetljivo pitanje i odavno je prepoznata “zavisnost ovih pisaca o političkim prilikama u njihovim gradovima.”¹⁵ Zabilježeno je usto mišljenje da je u vrijeme Conversinijeva historografskog rada već postojao dubrovački ljetopis, s čijim se tekstom suglasila dubrovačka uprava, pa se nije smatralo potrebnim da navedeni autor obrađuje povijesne događaje koji su već bili izneseni u navedenom ljetopisu. U tom tumačenju Conversinijev se spis tretira kao svojevrsna dopuna dubrovačkim analima, a iznosi se čak pretpostavka da je baš Conversini bio redaktor osnovnog dijela dubrovačkog ljetopisa, za koji je utvrđeno da seže približno do 1380. godine.¹⁶

Ostavimo li po strani ovu tvrdnju, koju nije lako potkrijepiti odgovarajućim dokazima, lako se uočavaju bitne formalne i sadržajne razlike između spisa nazvanog “Povijest Dubrovnika” i tekstova dubrovačkih povjesničara. Ovaj Conversinijev rad oblikovan je kao privatno pismo u kojemu je samo u tragovima

¹¹ *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, ur. Speratus Nodilo. Zagrabiae: JAZU, 1893.

¹² Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, sv. 1-3, ur. Stjepan Krasić. Zagreb: JAZU, 1975-1980.

¹³ Sebastijan Slade, *Fasti litterario-Ragusini. Dubrovačka književna kronika*, ur. i prev. Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.

¹⁴ Serafino Razzi, *Povijest Dubrovnika. Napisao u tri knjige doktor fra Serafino Razzi, teolog Dominikanskog reda*. S talijanskoga preveli Iva Grgić i Stjepan Krasić. Dubrovnik: Matica hrvatska - ogranak Dubrovnik, 2011: 71. Također Stjepan Krasić u zaključnoj raspravi »Serafino Razzi. Život i djelo«, u: S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 289-290.

¹⁵ Bernard Stulli, »O pravnom režimu korištenja arhivske građe.« *Arhivski vjesnik* 9 (1967): 231.

¹⁶ B. Stulli, »O pravnom režimu korištenja arhivske građe.«: 232-233.

zastupljena politička povijest. Drugi povjesničari Dubrovnika pišu jasno se obračujući javnosti i nastojeći usto iznijeti što više činjenica iz gradske prošlosti. Njihov je rad pretežno obilježavala pragmatika: prilazilo se istraživanju starine s ciljem razumijevanja sadašnjosti, pa i radi potrage za konkretnim podacima koji bi učvrstili trenutne državne pozicije. Pritom se brinulo i o odgojnom aspektu, uz tradicionalnu težnju da se mladima izloži što više korisnih primjera kako bi stekli potrebno znanje za čudoredan život i za kasnije upravljanje državom. Ovako izrazita pragmatika posve je strana Conversinijevu razmišljanju i tonu koji obilježava djelo "Povijest Dubrovnika", uvelike prožeto intimističkim pogledima i moralno-filozofskim poukama utemeljenima na brojnim, pažljivo izabranim citatima klasika. Zato nije čudno što su tek kasniji istraživači humanizma, opće kulture i povijesti uočili važnost ovog i drugih Conversinijevih tekstova, nastalih na Apeninskom poluotoku. Zahvaljujući njihovim postojanim naporima danas se možemo pohvaliti ne samo cjelovitim uvidom u avanturistički život jednog nemirnog duha, nego su nam kao pravo blago ponuđena i kritička izdanja mnogih djela poteklih iz pera ovog učenog latinista.¹⁷

S vremenom se interes učenih krugova za Conversinija skladno rasporedio na obje jadranske obale, pri čemu je osobito u 18. stoljeću došlo do međusobnih dodira i konkretne suradnje istraživača. Napredak je postignut u ozračju eruditske škole, pa je i isusovac Jacopo Coleti, nastavljajući rad svojih prethodnika i subraće Filippa Riceputija i Danielea Farlatija na monumentalnoj povijesti Crkve u granicama antičkog Ilirika, uvrstio Conversinijevo djelo među nezaobilazne izvore za povijest Dubrovnika.¹⁸ U to je vrijeme razriješen i dio zagonetke koja je još na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće zaokupljala humaniste poput Flavija Bionda.¹⁹

¹⁷ Temeljan bibliografski pregled radova o Giovanniju Conversiniju dao je još B. G. Kohl, »The works of Giovanni di Conversino da Ravenna: a catalogue of manuscripts and editions.«: 349-367, a u novije vrijeme M. Foretić, »Ivan Ravenjanin.«: 96.

¹⁸ *Illyrici Sacri tomus sextus. Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, et ecclesia Rhiziniensis et Castrensis auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu et Iacobo Coletio, olim eiusdem Societatis alumno.* Venetiis: apud Sebastianum Coleti, 1800: 33.

¹⁹ Flavio Biondo (1392-1463), talijanski humanist, autor brojnih djela, poput *Italia illustrata* (Verona, 1488), *Romae triumphantis libri X* (Brescia, 1482) i *Historiarum ab inclinatione Romanorum libri XXXI* (Basel, 1569). Upozoreno je da u potonjem tekstu razmatra i povijest Slavena (Stjepan Krasić, *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska - ogranak Dubrovnik: 2009: 339). Biondo je također dragocjen izvor dominikancu Serafinu Mariji Cervi u istraživanju koji je bio najstariji jezik dubrovačkog kraja (Seraphinus Maria Cerva, *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam*, ur. Relja Seferović. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2008: 263), odnosno "Na kojem se jeziku i na kojem obredu nekoć u dubrovačkoj provinciji slavila služba Božja" (S. M. Cerva, *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam*: 408).

On je, pokušavajući utvrditi točno Ravenjaninovo podrijetlo, zamijenio našeg Giovannija Conversinija s Giovannijem Malpaghinijem (1346-1417), prepisivačem Petrarkinih tekstova i dugogodišnjim učiteljem u Firenci.²⁰ Možda su takve nejasnoće, uz prepletanje srodnih imena i sudbina ranih humanista, umanjile interes za njihov rad, pa su bili slabije poznati čak i dobro upućenim stručnjacima. Znalac dubrovačke starine poput pijarista Francesca Marije Appendinija, uglednog pedagoga i povjesničara na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, zapitao se je li čovjek po imenu "Giovanni iz Ravenne" uopće postojao.²¹ Dakle, bilo je mjesta raznim sumnjama i tek je zasluga istraživača iz 20. stoljeća što su nas napokon oslobodili glavnine njihova tereta, razriješivši niz dvojbi i uspostavivši pouzdan kronološki tijek Conversinijeva života i rada.

Buran vijek ovog liječničkog sina, čiji je otac Conversino 1342. godine napustio katedru medicine u Sieni da bi postao dvorski liječnik ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika Anžujskog, potanko je raščlanjen.²² Istina je da obiluje neobičnim događajima koji bi se mogli povezati i u scenarij za jedan uzbudljivi film, s naglaskom na nesretno sklopljena dva braka i smrti dviju supruga, od kojih mu je svaka rodila sina. Međutim, iako nije uživao u pravoj obiteljskoj sreći, a nije se dokopao ni pravog akademskog znanja i naslova (čemu je uporno težio), svojom je darovitošću u komunikaciji i vještinom brzog učenja znao pridobiti povjerenje moćnika iz gradova sjeverne Italije, od Ravenne i Bologne do Venecije i Padove, pa i iz naših krajeva, Istre i Dubrovnika. Iako se, po uvriježenome mišljenju, svojim književnim stvaralaštvom i pedagoškim radom nije približio geniju velikih suvremenika, osobito Petrarke, ipak se znao nametnuti kao važan predstavnik ranog humanizma. Usto je pedantno dotjeranom autobiografijom, *Rationarium vitae*, ponudio dragocjen izvor za kulturu svoga vremena (od nastavnoga rada do materijalne kulture i svakodnevice), kao i za

²⁰ Flavio Biondo u djelu *Italia illustrata*. O tome više D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 83, kao i Giovanni Conversini da Ravenna, *Two court treatises*. »De primo eius introitu ad aulam«. »De dilectione Regnantium«, ur. Benjamin G. Kohl i James Day. München: Wilhelm Fink Verlag, 1987: 262. Usporedi također: Riccardo Fubini, »Biondo, Flavio.«, u: *Dizionario biografico degli Italiani*, sv. 10, ur. Alberto Maria Ghisalberti. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1968. Dostupno na http://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_%28Dizionario-Biografico%29/ (pristup 27. listopada 2015). Isti pogrešan trag slijedio je F. Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.«: 148-150.

²¹ Francesco Maria Appendini, *Notizie storiche sulle Antichità, Storia e Letteratura de' Ragusei*, sv. 2. Ragusa: dalle stampe di Antonio Martecchini, 1803: 316.

²² Klasičan rad dao je Remigio Sabbadini, *Giovanni da Ravenna. Insigne figura d'umanista (1343-1408) da documenti inediti*. Como: tipografia editrice Ostinelli, 1924.

psihologiju i mentalitet svojih sunarodnjaka. Dovoljan poticaj da privuče ljubitelje starine i podrži im interes za njegovo djelo sve do danas.

Suvremeni povjesničari svoj su uspjeh u sastavljanju cjelovite i precizno utvrđene Conversinijeve biografije izgradili na naporima i interesima ranijih pisaca. Tako je isusovac Girolamo Tiraboschi krajem 18. stoljeća u povijesti talijanske književnosti zastao uz njegovo ime,²³ a to je pak privuklo njegova suvremenika, dubrovačkog erudita Ivana Mariju Matteija/Matijaševića i naglalo ga da Conversinijev rad uvrsti u svoju monumentalnu trosveščanu zbirku raznovrsnih izvora za dubrovačku povijest pod imenom *Zibaldone*.²⁴ Matijaševićev je prijepis zabilježen u suvremenoj historiografiji,²⁵ ali njegov autor njime ipak nije bio zadovoljan. Zato je baš na Matijaševićevu molbu Luka Antunov Sorgo, dubrovački patricij angažiran u diplomatskoj službi Republike u Parizu,²⁶ 1779. godine zatražio od samog Ruđera Josipa Boškovića da tijekom boravka u francuskoj prijestolnici prepíše tekst *Historia Ragusii* iz rukopisa pariške Bibliothèque Nationale s početka 15. stoljeća, kodeks lat. br. 6494.²⁷ Prijepis je kasnije, preko Dubrovnika, završio u Arhivu HAZU u Zagrebu, gdje je pohranjen pod signaturom II.c.55.

Zanimajući se za Conversinijev rad, Matijašević je zapisao: “Autor je bio među prvim obnoviteljima književne kulture u Italiji koncem 14. i početkom 15. stoljeća. Često ga spominje Apostolo Zeno u djelu *Dissertazioni Vossiane*. Iz prvog sveska njegova djela izvukao sam sljedeće biografske podatke.”²⁸ Erudit Zeno tiskao je

²³ Girolamo Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana*. U prvom izdanju objavljena je u devet svezaka između 1772. i 1782. godine, a drugo izdanje tiskano je od 1787. do 1794. u 16 svezaka. O tome više na <http://www.treccani.it/enciclopedia/gerolamo-tiraboschi/> (pristupljeno 27. ožujka 2016).

²⁴ U katalogu rukopisa knjižnice samostana Male braće u Dubrovniku fra Inocent Čulić potanko je obradio sadržaj sva tri sveska zbirke *Zibaldone* i spomenuo i Conversinijevu “Povijest Dubrovnika”. Navedena je kao *Segmenta opusculi inscripti Historia Rhacusii Joannis de Ravenna*. Vidi: *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' RR. PP. Francescani di Ragusa*, ur. Giovanni Augusto Casnacich. Zara: tipografia Governiale, 1860: 86.

²⁵ *Iter Italicum: a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manus of the Renaissance in Italian and other libraries*, sv. 5, ur. Paul Oskar Kristeller. London: The Warburg Institute; Leiden: E. J. Brill, 1990: 436.

²⁶ Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 6. *Odabrane biografije (Pi-Z)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2015: 207.

²⁷ Tekst je danas dostupan na internetu na stranici <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9076640p/f81.item.r=6494.zoom.i.ondje.f.78r-100v>. Riječ je o kodeksu koji obuhvaća i druga Conversinijeva djela, redom *Dracmalogia sive dramatilogia*, *Conventio inter podagram et araneam*, *Liber rerum memorandarum* i *Historia familiae Carrariensis*.

²⁸ *Zibaldone*, sv. 2, rukopis br. 434, Knjižnica samostana Male braće u Dubrovniku: 17-18.

pak navedene *Dissertationi Vossiane* u Veneciji 1752. godine, želeći ispraviti pogreške uočene u djelu *De historicis latinis libri III*, koje je pak priredio nizozemski humanistički učenjak i teolog Gerhard Johann Voss (1577-1649).²⁹ Vossov je rad dokaz da Conversinijevim tekstovima nisu odoljeli ni stručnjaci iz sjevernih krajeva, i to još od Williama Graya (1408-1478), budućeg biskupa biskupije Ely nedaleko Cambridgea. Studirajući teologiju na padovanskom sveučilištu, Gray je pronašao i kupio u Padovi kodeks s prijepisima nekoliko Conversinijevih djela.³⁰ Danas je poznat pod imenom Oksfordski kodeks i čuva se u knjižnici Balliol Collegea pod signaturom kodeks br. 288. U katalogu knjižnice precizirano je da je rukopis “napisan talijanskom rukom, sjevernotalijanski rad.”³¹

Osim svojim spisateljskim naporima, naš autor stekao je nemali ugled i pedagoškim radom. Krug Conversinijevih učenika obuhvatio je humaniste poput Petra Pavla Vergerija Starijeg,³² Guarina da Verona,³³ Sicca Polentona³⁴ i Vittorina da Feltre,³⁵ a

²⁹ Usporedi: D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 83.

³⁰ Kako je poznato, Gray je proveo dvije godine u Padovi i otišao je u Ferraru ubrzo nakon što je doktorirao 14. rujna 1445. godine (B. G. Kohl i J. Day u komentaru u G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 260).

³¹ *Catalogue of the manuscripts of the Balliol College Oxford*, ur. R.A.B. Mynors. Oxford: Clarendon Press, 1963: 308.

³² Petar Pavao Vergerije Stariji (1370-1444), književnik i učenjak. Nakon studija u Padovi predavao je logiku i dijalektiku na sveučilištima u Bologni i Firenzi. Na dvoru pape Inocenta VIII. u Rimu napisao je *Poetica enarratio*. Sudjelovao je u radu crkvenog koncila u Konstanzi (1414-1418), odakle je s carem Sv. Rimskog Carstva njemačkog naroda, Sigismundom Luksemburškim, otišao u Prag i Budimpeštu, gdje je preminuo. Sa svojim učenikom, Ivanom Vitezom od Sredne, smatra se začetnikom pokreta *devotio moderna* u Hrvata, a izdao je Petrarkin spjev *Africa*. O njemu više »Petrus Paulus Vergerius.« *Institut za filozofiju. Digitalna baština*, na <http://www.ifzg.hr/digitalnaBastina/digitalnaBastina/PetrusPaulusVergerius.htm> (pristup 11. travnja 2016), kao i Ivana Zagorac, »Petar Pavao Vergerije stariji - *studia liberalia* i odgoj slobodnoga čovjeka.« *Metodički ogleđi* 15/2 (2009): 9-22.

³³ Guarino da Verona *alias* Guarino Guarini (1374-1460), istaknut među ranim talijanskim humanistima, osobito po pedagoškom radu i poznavanju grčkog jezika, kako u recentnoj biografiji ističe Craig Kallendorf, »Guarino da Verona.« Dostupno na: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0084.xml> (pristup 21. travnja 2016).

³⁴ Sicco Polenton (1375/6-1446/8), notar na dvoru obitelji Carrara, a zatim kancelar u padovanskoj komuni. Osim izučavanja i komentiranja rimskih klasika Cicerona i Valerija Maksima, najpoznatiji mu je rad *Scriptorum illustrium Latinae linguae libri XVIII*, dovršen 1436, s dragocjenim biografskim zapažanjima o rimskim piscima (»Polentón, Sicco.«, u: *Enciclopedia Treccani on-line*: <http://www.treccani.it/enciclopedia/sicco-polenton/>) (pristup 21. travnja 2016).

³⁵ Vittorino da Feltre (1378-1446), humanist školovan pod utjecajem Petra Vergerija Starijeg. Ugledan nastavnik, profesor govornišva u Padovi, utemeljitelj obrazovnog zavoda u Mantovi 1423. godine, koji je djelovao još 20 godina nakon njegove smrti. Novi podaci o njemu mogu se naći u biografskom članku »Vittorino da Feltre.«, u: *Enciclopedia Treccani on-line*: <http://www.treccani.it/enciclopedia/vittorino-da-feltre/> (pristup 21. travnja 2016).

njemu samome pripisivalo se poznanstvo, pa i izvjesno šticieništvo od strane velikog Petrarke, kojega navodno Conversini “svojim ponašanjem tako predobi, da mu je kano sin mio.”³⁶ Čime je, dakle, ovaj Petrarkin mlađi suvremenik ujedinio drevne i suvremene stručnjake u želji da njegov rad približe javnosti?

Kao što su dvojaka polazišta znalaca u odnosu prema Conversinijevu radu, time i ovo pitanje zaslužuje dvojak odgovor. Dubrovački autori uglavnom su ga izbjegavali, iako je pojedince privlačio svojom pragmatikom, objektivno ukazujući na mnoge gradske probleme i predlažući konkretna rješenja. Strani istraživači i njegovi nekadašnji učenici cijenili su nesumnjivo njegovu izrazitu duhovnu komponentu, ćudoredno razmatranje utemeljeno na plodovima antičke poganske kulture i na biblijskim istinama. Zato je s pravom danas prepoznat kao “čovjek s kvalifikacijom i odlikovanjem uglednog humanista, što proizlazi iz njegova životnog puta”,³⁷ odnosno “značajna pojava iz ranog razdoblja hrvatske kulturne povijesti, kao humanist, polihistor i kancelar, uz čiji opus različitog sadržaja [...] valja pridodati i njegovo značenje u diplomatskoj povijesti.”³⁸ U svjetlu ovih spoznaja pristupamo analizi njegova djela “Povijest Dubrovnika”.

Sudbina rukopisa Historia Ragusii

Interesima za Conversinijev rad svjedočimo sve do danas, među stručnjacima raznih profila, osobito povjesničarima i filozozima.³⁹ Njihov pristup ovisio je o različitim istraživačkim polazištima koja su diktirale ne samo sredine iz kojih su potjecali, nego i vremenske epohe kojima su pripadali. Međutim, zbog

³⁶ Iako se ove Petrarkine riječi pohvale, koje navodi F. Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.«: 148-149, ne odnose na Giovannija Conversinija, nego na Giovannija Malpaghinija, Conversini je ipak upoznao glasovitog pjesnika i humanista 1364. godine u Veneciji, i to posredstvom jednog od svojih učitelja, Donata degli Albanzani. O tome više: D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 50; B. G. Kohl i J. Day u G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 55; M. Foretić, »Ivan Ravenjanin.«: 95.

³⁷ Franjo Zenko, »Novovjekovni duh i renesansa kao njegov konstrukt. Filozofijsko-ideološki motivi i motivacija u recepciji renesansne misli u hrvatskoj filozofiji.« *Godišnjak za povijest filozofije* 3/3 (1985): 276.

³⁸ Ljerka Schiffler, »Europski kontekst hrvatske kulture i diplomacije (povijesno-filozofski pristup).« *Rad HAZU* 492 (2005): 239-240.

³⁹ Osobito vrijedi istaknuti napore Benjamina G. Kohla, koji je priredio kritičko izdanje *Giovanni Conversini da Ravenna. Two court treatises. »De primo eius introitu ad aulam«. »De dilectione Regnantium«*. Čini se da je zadnje izdanje Conversinijevih tekstova bilo *Dialogue between Giovanni and a Letter*, uredila i prevela Helen Lanneau Eaker; uvod i bilješke Helen Lanneau Eaker i Benjamin G. Kohl. New York: Binghampton, 1989.

teže dostupnosti rukopisa, ili zbog većeg ugleda koji su uživali drugi humanisti, još uvijek je ostao neobjavljen važan spis, poznat nam pod naslovom *Historia Ragusii*, koji je našao odjeku u radu domaćih povjesničara i starijeg i mlađeg naraštaja.⁴⁰

Zbog nejasnoća oko naslova djela, njegove cjelovitosti, vremena nastanka rukopisa i pojave prijepisa, tumačenje djela *Historia Ragusii* izazvalo je mnoge dvojbe. Dosjetljiva je pretpostavka da je spis nastao u prvim mjesecima autorova boravka u Dubrovniku, dok se još nije snalazio u novoj sredini, pa se užurbano ispričavao nepoznatom prijatelju što mu se već duže nije javio.⁴¹ Međutim, živopisno oslikana radna atmosfera, posebno obilježena susretima s raznim likovima iz grada i okolice, potanko opisani događaji iz gradske svakodnevice i poznavanje legende o knezu Damjanu Judi ukazuju na to da je tekst nastao kasnije, možda uoči samog svršetka službe i povratka na Apeninski poluotok, kad je autor jedva čekao odlazak i dao oduška svim prikrivenim nezadovoljstvima. Mogli bismo s te strane promatrati cijeli spis kao jedno produženo pismo, pri čemu je nestao tipičan svršetak s pozdravom i potpisom. Time bi ovaj tekst činio prirodan dio zbirke Conversinijevih pisama nekoć pohranjenih u knjižnici samostana Sv. Dominika u Dubrovniku. Zbog razmjerno velikog opsega (koji u različitim prijepisima obuhvaća više desetina listova) i zbog osobitih elemenata u sadržaju, posvećenih prošlosti grada u kojem je autor proveo određeno vrijeme, naknadno se nametnuo naslov "Povijest Dubrovnika" i počelo se tretirati kao zasebno djelo.

Zasluga je stranih istraživača da su identificirani kodeksi u kojima su sačuvani njegovi prijepisi. To su kodeks lat. br. 6494 Bibliothèque Nationale u Parizu, kodeks br. IX.11 knjižnice Querini-Stampalia u Veneciji i kodeks pod signaturom II.d.55 u Arhivu HAZU u Zagrebu. Njihov popis sastavljen je još početkom 20. stoljeća,⁴² a danas raspoložemo suvremenim pregledom, približnom datacijom i opisom rukopisa na temelju dostupne literature.⁴³ U tom je pregledu rukopis iz knjižnice Querini-Stampalia datiran 1401-1420. godine,

⁴⁰ Kako je navedeno, poslije Filipa de Diversisa ovim su se djelom poslužili Jakov Luccari i Ivan Marija Matijašević. Iscrpne izvratke iz njega dali su F. Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.«: 135-191 i D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 39-160. Dijelovi teksta *Historia Ragusii* dostupni su i na internetu zahvaljujući Nevenu Jovanoviću, na stranici <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c:4:2.laud> (pristup 12. ožujka 2015).

⁴¹ F. Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.«: 187.

⁴² R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 121-122.

⁴³ O tome B. G. Kohl, »The works of Giovanni di Conversino da Ravenna: a catalogue of manuscripts and editions.«: 351-355, uz pregled svih kodeksa s prijepisima Conversinijevih djela.

rukopis iz pariške Bibliothèque Nationale približno 1401-1500, a ranije spomenuti rukopisi iz samostana Male braće u Dubrovniku i iz Arhiva HAZU u Zagrebu datirani su kao nastali u 18. stoljeću.⁴⁴

Kritička izdanja dosad objavljenih Conversinijevih djela nastala su većinom na temelju Oksfordskog kodeksa, odnosno rukopisa iz knjižnice Balliol Collegea. Međutim, u njemu se nije našao i spis posvećen dubrovačkoj prošlosti pod naslovom *Historia Ragusii*, pa vjerojatno zato još nije ni objavljen. Istraživači i ljubitelji starine, koji su ga čitali, komentirali i uspoređivali sa srodnim djelima gotovo sve od vremena njegova nastanka, govore da takav posao ne bi bio uzaludan. Postoje barem dva prijepisa iz 18. stoljeća dubrovačke provenijencije. Prvi od njih čuva se, kako je navedeno, u Arhivu HAZU u Zagrebu, dok je drugi nedavno otkriven u Državnom arhivu u Dubrovniku i dao je poticaj ovome radu.

Susret sa zagrebačkim prijepisom djela upućuje na zanimljivo dvojstvo: nad krasopisom kasnog 18. stoljeća gusto je prepletena mreža brojnih dosljedno prenesenih abrevijatura 400 godina starijeg izvornika, izazov svakom čitaču. Poput tipičnog srednjovjekovnog teksta pisanog goticom, i ovaj kasni prijepis vjerno prenosi kratice, a njihovo je razrješavanje kasnijim prepisivačima činilo nemalu teškoću.⁴⁵ Zanimljivo ga je opisao Matijašević, čitajući ga još u rodnome gradu: "Rukopis po kojemu je napravljena kopija netočan je i pun teško čitljivih kratica. Zato je prepisivač bio primoran griješiti i sam, pa je ovaj prijepis često vrlo nejasan i nerazumljiv."⁴⁶ O nejasnoćama dovoljno govori niz ispravaka unesenih uz rubove i iznad redaka zagrebačkog prijepisa.⁴⁷ Takve su značajke i

⁴⁴ Datacija raznih prijepisa djela *Historia Ragusii* donosi se prema *Edizione Nazionale dei testi della Storiografia Umanistica* (ENSU). Dostupno na: <http://www.ilritornodeiclassici.it/ensu/index.php?type=opera&op=fetch&id=489&lang=en> (pristup 2. srpnja 2015). Uz njih je zabilježen i još jedan prijepis iz 18. stoljeća koji je bio pohranjen u knjižnici nekadašnje *Ginnasio Superiore* u Zadru, ali uništen je u bombardiranju tijekom Drugog svjetskog rata. Naveden je i u *Iter Italicum*: 451a.

⁴⁵ Šteta je što tekst nije prepisao Anselmo Banduri, dubrovački benediktinac, koji je u prvoj polovici 18. stoljeća igrao zapaženu ulogu među pariškim eruditima. Ovaj pristaša maurinske kritičke škole i veliki stručnjak za starinu, osobito za pomoćne povijesne znanosti, svojim bi stručnim znanjem nesumnjivo riješio mnoge probleme tumačenja teksta. O Banduriju općenito Jelena Puškarić, »Anselmo Banduri (1675-1743), dubrovački benediktinac u Parizu.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 24 (2006): 131-186.

⁴⁶ *Zibaldone*, sv. 2: 17-18.

⁴⁷ Uz prijepis djela u Arhivu HAZU u Zagrebu nalazi se zaseban list koji sažeto tumači podrijetlo teksta. Kako je tu navedeno, prijepis je načinjen iz "Bibl. Imp. Paris. Cod. 6494. Ms f. 78-100." Tekst je 1923. izučavao Stjepan Ivšić, a s rukopisom u Parizu kolacionirao ga je Ferdo Šišić od 3. do 10. srpnja 1930. godine. O tome još D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 119-121.

novijeg, nepotpunog prijepisa koji se danas nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku kao dio privatnog fonda, Rukopisne ostavštine dr. Ernesta Katića.⁴⁸

Napisan je sitnim, urednim rukopisom, pri čemu je druga ruka mjestimice popravljala pogreške prepisivača. Ima 46 listova malog formata, od kojih je svaki zasebno numeriran. Rubnih bilježaka nema. Tekst nije podijeljen na zasebne cjeline ili poglavlja, nego teče kontinuirano. Ovaj prijepis ostao je, nažalost, nepotpun, jer se zagubilo nekoliko unutrašnjih listova,⁴⁹ a i u sačuvanom materijalu ponegdje nedostaje jedna ili više riječi, umjesto kojih je prepisivač ostavio praznine. Ipak, sam njegov nastanak svjedoči o shvaćanju važnosti djela i u vrijeme kad je Republika bila na izdisaju. Unatoč rušenju višestoljetnog političkog okvira, lokalna kultura je zadržala trajnu vrijednost i ostala dijelom domaćeg identiteta, čemu su kasnije pridonijeli ljubitelji starine poput dr. Ernesta Katića.⁵⁰

U nedostatku čvrstog uporišta za dataciju ovog prijepisa i određenje identiteta prepisivača i korektora, nameće se pretpostavka da je rukopis nastao kao varijanta teksta iz zbirke *Zibaldone*, odnosno iz Matijaševićeve ostavštine. Međutim, skupljajući raznovrsne tekstove, erudit Matijašević se zanimao samo za one dijelove iz njihova sadržaja koji su neposredno povezani uz dubrovačku prošlost. Ostalo je zanemarivao, pa je tako kod njega i Conversinijeva "Povijest Dubrovnička" ostala svedena na ulomke, koje je prigodno naslovio *Segmenta*.⁵¹ Zato njegov rad ne može poslužiti kao zublja da rasvijetli tminu oko vremena nastanka prijepisa iz Katićeve ostavštine, nego samo kao dokaz da se i u to vrijeme radilo na klasičnoj dubrovačkoj historiografiji, a ne isključivo na književnim djelima.

⁴⁸ Rukopisna ostavština Ernest Katić, kutija br. 17, G-4, Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD). Zahvaljujem arhivistici Vesni Rimac i Zoranu Peroviću, voditelju Odjela s arhivskim gradivom Dubrovačke Republike, što su me upozorili na ovaj rukopis. Ukoliko nije drukčije navedeno, po njemu se dalje citira djelo *Historia Ragusii*.

⁴⁹ Nedostaju fol. 13, 14, 19, 20, 23, 24. Rukopis se sastoji od nepovezanih dvolista, od kojih su neki ispali i zagubili se.

⁵⁰ Po navodu uz analitički inventar Osobnog fonda dr. Ernest Katić, koji je sastavio Z. Perović, ovaj pravnik, književnik i kolekcionar, rođeni Dubrovčanin (1883-1955), ostavio je za sobom raznovrsno arhivsko gradivo posvećeno dubrovačkoj starini, od novinskih članaka do raznih bilježaka i prijepisa. Naglašeno je pritom da "fond samo djelomično ima karakter osobnog fonda, a sve ostalo je rezultat kolekcionarstva stvaratelja." Ovo je arhivsko gradivo razvrstano u 49 kutija, koje zauzimaju nepunih pet metara polica.

⁵¹ Uz ovu činjenicu treba spomenuti i nevolju što se zbog kasnijeg preuzetvanja zbirke *Zibaldone* poremetio njezin raspored po inventaru fra Inocenta Čulića, objavljenom još 1860. godine. Golema zbirka obuhvaća tri sveska, pri čemu svaki ima više stotina rukopisnih stranica. Dok se *Zibaldone* ne objavi (ili dok se barem ne izradi suvremeni analitički inventar), istraživačima će Čulićev inventar služiti samo za orijentaciju o građi koja se tu nalazi.

Temeljitija raščlamba ovog teksta ostavlja dovoljno dokaza da ga možemo ubrojiti i u historiografiju i u filozofiju i u književnost (epistolografija, autobiografija). Ističemo ocjenu starijih istraživača da tekst “odaje čovjeka koji imade oštro oko i ne manje oštro pero”,⁵² čak i kad “po onoj obćenitoj opazci humanističnoj neće čitaoc očekivati od toga Ivanova spisa, što bi danas svaki očekivao po onom nadpisu.”⁵³ Pod “nadpisom” *Historia Ragusii* nudi nam se neobičan sadržaj, doista netipičan u odnosu na kasniju izuzetno bogatu dubrovačku historiografiju, koja je u narednim stoljećima, kroz ljetopise i životopise znamenitih građana, na posve drukčiji način slijedila ovaj rani pokušaj tumačenja gradske prošlosti.

Struktura i poruka djela

Ako je potrebno žanrovski definirati djelo “Povijest Dubrovnika” Giovannija Conversinija, možemo reći da je u pitanju osobno pismo s brojnim moralno-poučnim porukama, utemeljenima na antičkim poganskim, biblijskim i patrističkim vrelima. Djelo pritom sadrži važne činjenice vezane uz povijest mentaliteta u dubrovačkoj sredini kasnog 14. stoljeća, kao i autorova zapažanja o svakodnevnom životu u gradu. Budući da je politika bila ne samo neizostavan dio svakodnevice koju izučava, nego je u njoj barem posredno i sam sudjelovao kao visoki činovnik, značajno je spomenuti da je ovdje poklonio pažnju i knezu Damjanu Judi, koji je početkom 13. stoljeća pokušao nametnuti i učvrstiti svoju vlast u Dubrovniku.⁵⁴ Ubacivši priču o knezu-tiraninu pred sam kraj djela, koje pak zaključuje kratka napomena o prelasku Dalmacije u ugarske ruke “nakon 130 godina” mletačke vladavine, ostavio nam je dojam da tekst nije dovršen.

Uvodnu ispriku neimenovanom “časnom mužu”, kojemu piše nakon podulje šutnje i odgode javljanja, Conversini opravdava mnogim poslovima i brigama koje ga zaokupljaju u Dubrovniku.⁵⁵ Ova je okolnost autoru povod za kritičku raspravu o žalosnim prilikama u komuni kako ih sam vidi, s lošim radnim uvjetima za visoke činovnike, s priprostim klijentima i prevelikim zahtjevima

⁵² D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 127.

⁵³ F. Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.«: 187.

⁵⁴ Upozorivši da su “ovu priču detaljno razradili dubrovački kroničari unoseći u nju mnogobrojne legendarne elemente”, Jakša Primorac ističe da “najraniju verziju priče donosi Ivan Ravenjanin”. Vidi: Jakša Primorac, »Juda Damjan, dubrovački knez (? , 12. st. - ?, 1205?)«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, ur. Trpimir Macan. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005. Dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=149> (pristup 18. ožujka 2016).

⁵⁵ *Silentii mei, vir honorande, fortasse admirabundam causam expectas, quam prodere tentantem negociorum et curarum impetus avertit (Historia Ragusii, f. 1r).*

kojima mora udovoljiti još uvijek nedovoljno razvijen administrativni aparat. Svoje nezadovoljstvo ilustrira spominjući Lukana⁵⁶ i Seneku⁵⁷ kao znalce urbane kulture i pisce koji utjelovljuju tradicionalne rimske vrline, a one mu u ovoj sredini toliko nedostaju.⁵⁸ Svakodnevno izložen nezdravoj rutini da mora “sjediti na stolici” i pasivno promatrati uvijek isti prizor (pa i susretati iste ljude), poziva se na Senekino svjedočanstvo da “za dobre običaje ništa štetnije nema”.⁵⁹ Uz ove mislioce našao je mjesta i za filozofa Karneada,⁶⁰ istaknuvši ga kao primjer sjajnog pamćenja.⁶¹ Spomen velikog skeptika dao mu je poticaj da izlaganje skrene s pregleda činjenica svoje tužne svakodnevice na filozofske misli. Pomiren sa sudbinom, Conversini je ocijenio da je svaki napor da se promijeni stanje stvari uzaludan, to prihvaća kao Božju volju. Ističe da “među svim smrtnicima nema nikoga tko je tako neuk i tup, da mu Božja misao ne daje bit, makar ga vuče u različitim pravcima.”⁶² Privučen je pojmom ljepote, koja “svime vlada”, a “svatko zdrave pameti” pripisat će Bogu “podjelu dobara, sam red i uzvišenost predmeta.”⁶³ Diveći se ljepoti savršenog reda u prirodi, uzdiže pogled k nebu. Spominje Pitagoru i Empedokla⁶⁴ i njihovo tumačenje zvijezda:

⁵⁶ Opisan kao “najistaknutiji rimski epičar poslije Vergilija”, Marko Anej Lukan (39-65) ostavio je nedovršen povijesni ep u deset knjiga *Pharsalia (De bello civili - O građanskom ratu)*, opjevavši rat između Cezara i Pompeja (Vladimir Vratović, »Rimska književnost«, u: *Povijest svjetske književnosti*, sv. 2, ur. Vladimir Vratović. Zagreb: Mladost-Liber, 1977: 272).

⁵⁷ Lucije Anej Seneka Mlađi (4-65), filozof stoik, moralist, tragičar i satiričar, odgojitelj cara Nerona (V. Vratović, »Rimska književnost.«: 268-269).

⁵⁸ *Audienda item clamorosi iurgia fori, ut ait Seneca, linguasque venales, ut Lucanus (Historia Ragusii, f. 2r).*

⁵⁹ *Hic igitur ad subsellia sedendum ut in spectaculo cuius frequentatione loci, Seneca teste, moribus bonis dannosius nichil est (Historia Ragusii, f. 2v).*

⁶⁰ Karnead (214-129), skeptik, čelnik atenske Akademije od 167. do 137. godine, poznat po uspješnom diplomatskom poslanstvu u Rimu 155. p.n.e. Vidi: Jonathan Barnes, »Carneades (214-129 BC)«, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ur. Edward Craig. London i New York: Routledge, 1998. CD-ROM, version 1.0 (1998): 1301-1305.

⁶¹ *...viri non docti modo, verum incredibili memoria praediti, seu Carneades, ut perhibetur... (Historia Ragusii, f. 2v).*

⁶² *Cunctorum mortalium nullus omnino tam efferus hebesque est, quem divina opinio essentiae non imbuat, varie licet et trahat (Historia Ragusii, f. 5r).*

⁶³ *Pulchritudinem namque regimen universi, distributionem item partium, ordinem ipsum majestatemve rerum, nisi Deo sanus quivis non adscripsit (Historia Ragusii, f. 5r-v).*

⁶⁴ Grčki filozof rodom sa Sicilije (495-435 p.n.e), predsokratovac, poznat po stihovanim raspravama “O prirodi” i “Pročišćenje”. Zastupao je nauk o seljenju duša nakon smrti i istaknuo zrak, zemlju, vatru i vodu kao četiri osnovna elementa, čime je kasnije utjecao na Aristotela. Noviji pregled njegova života i rada nudi Malcolm Schofield, »Empedocles (c. 495 - c. 435 BC).«, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ur. Edward Craig. London i New York: Routledge, 1998. CD-ROM, version 1.0 (1998): 2415-2420.

na pitanje zašto živi, Empedoklo je odgovorio da živi zato da promatra zvijezde.⁶⁵ Našao je Conversini tu mjesta i za Aristotela, za kojega smatra da je “izvršno poznavao bit svih stvari” i “prvi napisao knjigu o nebu i o zvijezdama.”⁶⁶

Razmišljanje o ljepotama zvijezda i neba prirodno ga vodi razmišljanju o Bogu. Bog je vječan; niti može, niti se mogao roditi.⁶⁷ Conversini se pritom poziva na Hermesa Trismegista i pripisanu mu raspravu *De divinitate*,⁶⁸ na treći dio Apulejeve rasprave *De Platonis dogmate*⁶⁹ i na prvu knjigu Ciceronova djela *Tusculanae disputationes*. Ističe kako su i pogani na svoj način poznavali Boga; “vračevi su se usudili priznati da je sve puno Jupitera, čiju prisutnost ne spoznaje samo mišljenje, nego [ga spoznaju] i oči, uši i osjet.”⁷⁰ Zanimljiva je gradacija kojom pokazuje kako uopće nastaje kult: “prvo se nečemu divi, pa se to poštuje, a na kraju se uređuje kao najviše i najdostojnije vjerovanja, što god to bilo.”⁷¹ Od Boetija je posudio definiciju što je to Bog: “ono najviše, od čega se ništa bolje ne može zamisliti.”⁷²

⁶⁵ *Egregie ergo Pithagoras, qui dum peregrinaretur num qua sibi foret patria rogatus, extenso ad celum indice. Imo quam maxime, ait. Empedocles quoque quid viveret sciscitantibus ut, inquit, astra contempler (Historia Ragusii, f. 6r).*

⁶⁶ *Quare he si rationes iudiciaque de deo sine teste valide parum fortasse aput quempiam future sint, audiat primo Aristotelem cui rerum cunctarum notio perfamiliarissima fuit, primo qui de celo et mundo inscribitur liber (Historia Ragusii, f. 6v-7r).*

⁶⁷ *Vetus opinio est atque in cogitationes omnium hominum penitus incidit deum esse originis non habere autorem (Historia Ragusii, f. 7r).*

⁶⁸ Mitski egipatski mudrac, katkad poistovijećen s bogom mudrosti Tothom ili pak s mladim Mojsijevim suvremenikom koji je prorekao Kristov dolazak. Pripisuje mu se tzv. *Corpus hermeticum*, nastao radom raznih grčkih i egipatskih autora približno od 100. do 300. godine, a privlačio je i renesansne pisce poput Marsilija Ficina, Frane Petrića i Giordana Bruna. Usporedi: John Procopé, »Hermetism.«, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ur. Edward Craig. London i New York: Routledge, 1998. CD-ROM, version 1.0 (1998): 3514-3515.

⁶⁹ Apulej iz Madaure (125-180), pisac i neoplatonist, čiji se ovdje citirani rad “O Platonu i njegovu nauku” smatra glavnim doprinosom filozofiji. O tome više John Dillon, »Apuleius (c. AD 125-180).«, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ur. Edward Craig. London i New York: Routledge, 1998. CD-ROM, version 1.0 (1998): 423-424.

⁷⁰ *Trimegistus quoque, in libro De divinitate, deus, inquit, sempiternus, deus eternus nec nasci potest nec potuit, hoc est, hic fuit, semper hic erit. Quove fides copiosior huic assercioni perhibeatur, tercio de Platonis dogmate Apulegius ita scribit. [...] Hanc opinionem vates secuti profiteri ausi sunt omnia Jove plena cujus presenciam non jam cogitatio sola, sed oculi et aures et sensibilitas substantia comprehendunt. [...] Taceo quid Cicero primo Tusculanarum, quid de diis senserint ceteri (Historia Ragusii, f. 7r-v).*

⁷¹ *... admirari primum, mox venerari, demum sibi summum et religione dignissimum, quidquid tale esset, constituere (Historia Ragusii, f. 5v-6r).*

⁷² *... rectissime tamen undecumque et quaecunque sibi finxerint deum summum id quisque quove nil excogitari melius potest, ut ait Boecius, existimat (Historia Ragusii, f. 7v). Točan je citat: Nam cum nihil Deo melius excogitari queat, id quo melius nihil est bonum esse quis dubitet? (De consolazione Philosophiae III, 10).*

Misao ga dalje vodi k raznim oblicima čašćenja Boga: podignuti su hramovi, uvedene molitve, žrtve, svetinje, nastalo je svećenstvo kao zaseban stalež, nuđeni su zavjetni darovi i ljudska je poniznost izmislila štošta drugo da zadovolji bogove.⁷³ Važan oblik bogoslužja predstavlja svetkovanje blagdana, o čemu piše vrlo iscrpno. Postupno razvija svoje izlaganje: opominje da su još u antici uvedeni blagdani u čast bogova. Oslanjajući se dotad u argumentaciji na pogansku vjersku kulturu, prelazi potom na običaje Židova i svetkovanje subote. Poziva se na Knjigu Izlaska, želeći pojasniti kako je Bog uputio Mojsija da svetkuje njegov blagdan subotom.⁷⁴ Ističe da su Židovi tada prinosisi posebnu žrtvu, dopuštajući čak Antiohovim vojnicima da ih u ratnom sukobu subotom nekažnjeno ubijaju, kako navodi Knjiga o Makabejcima.⁷⁵

Ovu sliku Conversini je izabrao kao primjer ustrajnosti i predanosti Bogu, ali pazi da pritom ne ode predaleko. Unaprijed se brani od optužbi da zastupa Židove i njihov Zakon: on ne napada Kristov zakon, nego njegove prekršitelje. Dapače, piše da je Krist gospodar Židova i kršćana, ali kršćanima je i Bog i gospodar. Kaznio je Židove zbog nevjerovanja, a izabrao kršćane, ponizne u vjeri i s nadom u oproštenje grijeha. To je nadasve važno u vrijeme kad su došli posljednji dani,⁷⁶ a kršćani više nisu stranci, nego izabrani narod.⁷⁷ Kao što dan uzmiče pred novim danom, tako i Stari zakon uzmiče

---

⁷³ *Templa quorum, supplicaciones, sacra, pontifices, vota, dona ceteraque humana excogitavit humilitas institui ut optimi ac bene propiciis solita sint (Historia Ragusii, f. 7v).*

⁷⁴ *At verus noster deorum hic deus rerum omnium gubernator et opifex in Esodo ad Moysen locutus ait: Loquere filiis Israel et dices ad eos, videte ut Sabbatum meum custodiatis, quod signum est inter me et vos in generationibus vestris, ut sciatis quod ego dominus qui sanctifico vos. Custodite Sabbatum meum sanctum, e vobis qui polluerit illud morte morietur, qui fecerit in eo opus peribit anima illius de populo suo. Item sex diebus operaberis, septima die cessabis, ut requiescat bos et asinus tuus et refrigeretur filium ancille tue et advena (Historia Ragusii, f. 8v-9r).*

⁷⁵ 1 Mak 2, 29-38.

⁷⁶ *Nos, inquam, in quos fines seculorum devenerunt, Paulo Corynthiis attestante, redempti inextimabili precio, sanguine Christi Dei, per quem adoptati in filios et regnum Dei sumus (Historia Ragusii, f. 8v). Usporediti Haec autem omnia in figura contingebant illis: scripta sunt autem ad correptionem nostram, in quos fines saeculorum devenerunt, odnosno "Sve se to, kao pralik, događalo njima, a napisano je za upozorenje nama, koje su zapala posljednja vremena" (1 Kor 10, 11).*

⁷⁷ *Ceterum nos genus electum, quod magnum est, et quod majus regale ut sanctus Esodi liber docet: quodque opido maximum, cives et domestici sanctorum, ut Epheso apostolus dictat (Historia Ragusii, f. 8r). Usporediti Ergo iam non estis hospites, et advena: sed estis cives sanctorum, et domestici Dei, odnosno "Tako dakle više niste tuđinci ni pridošlice, nego sugrađani ste svetih i ukućani Božji" (1 Ef 2, 19).*

pred Novim; vjernicima noć postaje danom, a nevjernicima i danje svjetlo zastiru sjene.⁷⁸

Odgovarajućim teološkim argumentima Conversini dalje tumači u čemu je prednost kršćanske nedjelje nad židovskom subotom (Židovi svetkuju dan kad je Gospodin počينو, ali pritom su lišeni božanskog ploda; Krist se u subotu odmorio u grobu, ali u nedjelju je uskrsnuo).⁷⁹ Ipak, nije samo praznovanje blagdan, postoje i korisna djela koja treba činiti nedjeljom: štovati Boga i pomagati slabije, otklanjati nepravde i opraštati, odlaziti u crkve, slušati svete mise i sudjelovati u bogoslužju. Sve su to dobra djela, kako je ukazao Sv. Augustin.⁸⁰ Vjera bez djela je mrtva.⁸¹ Zanimljivo je da gledišta dopunjava i grčkim pravoslavnim običajima, ističući četvrti himan uz blagdan Sv. Nikole.⁸² Posegnuo je za grčkim primjerom jer je manje poznat u odnosu na rimokatoličke obrede kojima se svakodnevno služe: time također želi reći da su neka pravila vjere univerzalna. Svatko ima pravo na blagdan; svatko time poštuje Boga, od antičkih poganskih vremena, preko židovskih običaja svetkovanja subote i kršćanskog slavljenja nedjelje, pa sve do “novih barbara”, Saracena, koji svetkuju petak.⁸³

⁷⁸ *Et sicut lex legi, sic diei dies cessit ut mutato quoque ordine temporum, Beda prodente, nox quod occidenti famulari diei solebat, oritura juris efficeretur (Historia Ragusii, f. 11r-v).* Čini se da je misao posudio od Bede Časnog (672-735), engleskog benediktinca, sveca i crkvenog naučitelja. Usporedi: *Fidelibus nox in diem mutatur, infidelibus autem ipsa etiam lux tenebrosa efficitur*, kako stoji u djelu pripisanom Bedi: *Venerabilis Bedae presbyteri proverbiorum liber*, dostupno na: <http://www.thelatinlibrary.com/bede/bedeproverbs.shtml> (pristup 2. veljače 2016).

⁷⁹ Iscrpno o ovome, s više diskursa, *Historia Ragusii*, f. 9r-11r.

⁸⁰ *Bona vero opera quibus Deus placatur, honoratur ejusque festum venustatur et celebratur sunt ipsum credere, amare, frui eumque in templo sancto suo in sacris audire lectionibus, quantus in orationibus ipse te tuis exaudiat, ut ait Augustinus. Item elemosinas erogare, de ipso meditari, loqui in ecclesiis in quibus haud recte nonnulli de domesticis forinsecisque negociis fabulantur. Interdum quoque facinorosa pertractant. Preter ea quoque Christicole munus esse quamque patrocino conferre, ab aliena injusticia defensare, inbecillium causas sublevare, consulere recte, offensas remittere, nix ex emulatione agere, ambitum atque ambicionem carere, omni denique immundicia abstinere (Historia Ragusii, f. 17r-v).*

⁸¹ *Quare fides, per Jacobum, sine operibus mortua est (Historia Ragusii, f. 16r-v).*

⁸² *Attende quid cantat Grecorum ecclesia in solennitate beati Nicolai, oda quarta. In memoria sanctorum tuorum, domine, omnis fit creatura festiva, celi letantur cum angelis, terra exultat cum hominibus, ipsorum quibus oracionibus misereris nostri. Taceo quid Romana quotidie illam audimus; testimonio libenter Grecorum utpote minus domestico sum usus (Historia Ragusii, f. 22r).*

⁸³ *Sabbatum indulgentes adeo Iudei et sextam feriam qui interfuere referentibus Saraceni ceterique barbarorum cultus aut alimonie, omnia abstinencia, ut ne quidem infantibus ac jumentis quid tribuatur, aut exquisitissima perpetuaque noctis vigilia, aut omnis licencia voluptatis, aut opere (Historia Ragusii, f. 8v).*

Conversini je ušao u ovaj podulji teološki diskurs kako bi se požalio što sâm preteško radi i što mu nedostaje odmora. Kroz poruku o obvezi slavljenja blagdana u svim religijama izrazio je novo nezadovoljstvo statusom u Dubrovniku. Njegov ton dobiva karakter jake moralne optužbe. Među najvećim zamjerkama upućenima na račun novih sugrađana izdvojio je njihovu naviku da ne slave blagdane, odnosno da se i na blagdane bave pravnim poslovima. Najteže je pritom ošinio stanovnike dubrovačke okolice, iako su oni, dolazeći uglavnom sa sela, samo na taj neradni dan zapravo mogli rješavati međusobne razmirice ili uređivati druga pravna pitanja. No, nije zanemario ni građane. U mnoštvu njihovih nedjela kojima se obezvređuje nedjelja nije izdvojio samo zaobilaženje Crkve, odlazak na misu i zanemarivanje propovijedi, nego i vođenje čitavog niza poznatih svjetovnih, za taj dan neprimjerenih poslova. Tvrdi da se udovoljava tjelesnom zadovoljstvu, pretjerano uživa u jelu i piću, vode se parnice i presuđuje, kupuje se, prodaje i općenito trguje, priseže se i gazi prisega.⁸⁴ Svisoka je dodao da to, doduše, nije samo običaj u Dubrovniku, nego da se toga “nađe i izvan ovih zidina”, ali njegovo kritičko oko izvan tih zidina ipak nije sezalo: spomenuo je samo, i to kao pohvalni primjer, da u Bologni nedjeljom drže jedno svratište otvorenim, za putnike namjernike. U Dubrovniku je pak u pretjeranom radu prepoznao grijeh lakomosti. Takav način života, po njegovu uvjerenju, ne smije se opravdati ni običajima ni navikama,⁸⁵ jer vjera mora biti iznad njih. Što je veća lakomost, to je manja poslušnost, manji strah Božji.⁸⁶ Čak bi i Epikur, po Conversiniju, rekao: “kršćanima je dopušteno veseliti se, ali umjereno, pobožno, skromno, tako da nikakva naslada duha ne nadvlada razum.”⁸⁷

Najveća zamjerka koju Conversini iznosi na svakodnevni život Dubrovčana bila je njihova priprostost. Upozorio je na nju sa stajališta političkog života i organizacije ustanova, što se ticalo zajednice u cjelini. Međutim, njegova je optužba još više došla do izražaja kad je pisao o pojedincima, čak ih poblizhe ne određujući, osim šezdesetogodišnjeg svećenika koji je jedva znao služiti misu na latinskome (a uživao glas učena čovjeka). Potanko je također opisao

⁸⁴ *Causas agimus, lites audimus, jus reddimus, sententiamus, emimus tum potissime, vendimus, mercamur, nundinamur, juramus, pejoramur multaque alia prava quorum referti contractus sunt operamus* (*Historia Ragusii*, f. 12r).

⁸⁵ *Non me hercule attribuat mori seu consuetudini...* (*Historia Ragusii*, 18v).

⁸⁶ *... dum avaricia minor, obediencia major extitit* (*Historia Ragusii*, f. 9v).

⁸⁷ *Sed more suo dixerit Epicureus: Christianis jocundari licet, sed sobrie, pie, modeste, ut nulla sit perversa voluptas animi rationi obruitura* (*Historia Ragusii*, 17v).

grubo odijelo, neuredan izgled i slabu ishranu seljaka, dok se grubost građana, po njegovu mišljenju, najviše ogledala u neukosti i neznanju latinskog jezika.⁸⁸ ustvrdio je da se međusobno ne prepiru (i to u službenim prilikama, tijekom sudskih postupaka), nego doslovce jedni na druge “laju”.⁸⁹ Ovamo pripada i prikaz poročnih sluškinja sklonih piću, koji je kasnije iskoristio Diversis, pišući da se “sluškinjama, koje su vrlo poročne, kako ispravno napominje Ivan Ravenjanin, ne dopušta piti vina osim o uskršnjim blagdanima, a i tada umjerenom.”⁹⁰

Međutim, koliko god bili prosti i neuki, toliko su svi Dubrovčani tvrdoglavo i uporno ustrajali u obrani svojih običaja.⁹¹ Umjesto željenog ćudoređa, Conversini je posvuda vidio neprimjerenost, nemoral, pa i javnu sablazan, pitajući se “što je nepriličnije nego stariti godinama, a podmlađivati se navadama; hladiti se u tijelu, a grijati u pohoti?”⁹² Tvrдио je da su ljudi prevrtljivi: u poslovima lijeni, a u dokolici marljivi; na riječima jaki, a u djelima slabi. Ustanovio je da za sve jednako može vrijediti značajka da “glasom grme, a u srcu drhte; razborito zборе, a sramotno žive; teže nebu, a drže se zemlje; govorom se dižu, a mislima tonu.”⁹³

S ovih moralnih pouka postupno je prešao na konkretne teme posvećene svakodnevnom životu u Dubrovniku njegova vremena. Zastao je na tradicionalnoj zabrani uvoza vina u grad,⁹⁴ a naglasio je i nevolje s opskrbom pitkom vodom.⁹⁵ Ipak, pohvalio je arhitekturu “kakvoj se među barbarima ne bi nadao”,

⁸⁸ D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 126-127.

⁸⁹ ... *quorum petitiones, oppositiones, improbationes infitiae aggeratim ab actore et reo utrinque delatrate...* (*Historia Ragusii*, f. 3r).

⁹⁰ F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*: 131.

⁹¹ *At vero natio ista, ut inferior ingenii praestantia, sic morum constantia superior* (D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 127).

⁹² *Quid per deos inconvenientius quam senescere aetate, juvenescere moribus, frigere corpore, calere voluptate?* (*Historia Ragusii*, f. 15r).

⁹³ *Otiosi in negociis, in otio negociosi...in verbis tumultuosi, in tumultu tepidi...voce fervere, corde tepere, fari prudenter, vivere turpiter, petere celum, sequi mundum, ore sursum, mente deorsum* (*Historia Ragusii*, f. 16r).

⁹⁴ *Nam quo quisque suum quanti optet venundet, decreto cautum est nec forinsecus vinum advehatur* (*Historia Ragusii*, 26v).

⁹⁵ *Aquae dulcis et potui iocundae ac salubris usuique percommodae incommoditas prima* (D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 125). Ovu misao kasnije preuzima Filip de Diversis: “Pišući povijest Dubrovnika, Ivan Ravenjanin kudio je mnoge dubrovačke prilike, [...] osobito zbog izrazite nestašice i štednje vode u gradu, kao i zbog nevoljkosti i sporog napredovanja u opskrbi građana vodom” (F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*: 43).

unatoč “ne baš prostranim kućama”, obrazlažući zapažanje time što je grad tako malen da, po njegovoj procjeni, u opsegu ne mjeri ni tisuću koraka.⁹⁶ S praktične strane, dakle, u svom je izlaganju ipak našao mjesta za poneku pohvalu gradu, zapazivši da je bogat i lijepo uređen, a da sami građani često putuju i stječu odgovarajuća iskustva i materijalna dobra, čemu se često čudio.⁹⁷ Čuđenje je znak znatizelje, koja je i našeg autora potaknula na određeno istraživanje. Iako je htio svom spisu dati filozofski pravac, morao je naposljetku doći do ovih konkretnih pitanja. Tumači zašto uopće želi pisati o gradu: ne želi prešutjeti navade stanovnika, njihove uspjehe i opis gradskih zdanja da time ne naruši cjelovitost svoga kazivanja.⁹⁸ I doista, prihvatio se istraživanja.

Poput mnogih drugih, u napuštenom Epidauru je vidio ishodište Dubrovnika, pri čemu je iznio zanimljivu priču da je naselje “nazvano po Epidauru, koji je u Mojsijevo vrijeme pobjegao iz Egipta kad je vidio znak da će propasti i sklonio se na ove žale.”⁹⁹ Ipak, s aspekta političke povijesti, najviše je dragocjena Conversinijeva epizoda o tiraninu Damjanu Judi iz 13. stoljeća, koji se nakon jednogodišnje uprave odbio povući s položaja kneza. Na poticaj njegova zeta, koji je skovao urotu, građani su zatražili pomoć od Mlečana, potkrijepivši svoju molbu odgovarajućim dokumentima, odlučivši unaprijed prihvatiti njihovu vlast. Mletački Senat blagonaklono je primio dubrovačke poslanike i obećao im pomoć. Lukavom varkom zapovjednika mletačke mornarice na putu za Kretu, Juda je s malobrojnom pratnjom domamljen na brod, gdje je prisilno zadržan i odveden. Doznajući na povratku s Krete, poslije dvije godine, da se opet našao u dubrovačkim vodama, ogorčeni Juda počinio je samoubojstvo. Mlečani su pak vladali

⁹⁶ *Urbis architectura egregia satis nec qualem in barbaris putes ac pulcherrima quidem, si penetrabilia cum frontis specie convenient: tametsi haud spaciosae domus, cum urbis perexiguus ambitus nec mille ut reor passuum et populis adprime confertus sit* (D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 126).

⁹⁷ *... nec mencior sepius mecum ipse miratus in tam opulenta urbe et orbis tam expertis hominibus quid ipsorum mores, vite blandioris commodiorisque non contraxerint...* (*Historia Ragusii*, f. 26v).

⁹⁸ *Si de inhabitantium moribus, de fortuna hominum, de situ civitatis deque edificiis ac menibus reticeam, dictamini fiet iniuria, cum id maxime quod quisquis fortunam meam dignabitur percurrere manebit pretermisum* (*Historia Ragusii*, f. 31r).

⁹⁹ *Epidaurum dicunt ab Epidauru qui Moisi temporibus Egiptum signi perituram intelligens fugit hisque adhesit scopulis, nunc deserta* (*Historia Ragusii*, f. 42v). Ovu priču o Mojsiju donosi i Nikola Ragnina, *Annales Ragusini*: 171 i 174, i to u stihovima najranijeg dubrovačkog kroničara, Milecija, koje je uvrstio u svoje djelo. Zatim je navodi Jakov Luccari (*Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*: 2). Usporedi također Zdenka Janeković-Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999: 17.

Dalmacijom dok se pod pritiskom rata s Ugrima nisu odrekli ove pokrajine, “nakon 130 godina.”¹⁰⁰ Nakon što je završio tekst legendom o knezu-tiraninu, formalno je priznao opravdanost mletačkih presezanja na Dalmaciju.

Pragmatičan rad i duhovna nastojanja

Tko stoji iza ovih riječi? Tko je “napisao [ovu] povijest Dubrovnika iako mu se ondje baš ništa nije svidjelo”?¹⁰¹ Giovanni Conversini pripadao je skupini profesionalaca s Apeninskog poluotoka koje je dubrovačka srednjovjekovna komuna, a kasnije i Republika, redovito zapošljavala. Neovisno o tome da li se radilo o liječnicima, nastavnicima, pravnicima, graditeljima, obrtnicima, vojnicima, propovjednicima ili, kao u njegovu slučaju, činovnicima, strani je stručnjak u pravilu bio osobno pozvan i kontaktiran u svojoj domovini. Konkretna ponuda iz Dubrovnika obično je obuhvaćala redovitu plaću, smještaj i pravo na dopust, a u iznimnim prilikama država je plaćala i pratioca.¹⁰² Ugovor se najčešće sklapao na dvije godine, uz mogućnost produljenja, a stručnjak je za svoj uspješan rad mogao biti nagrađen i napretkom u službi. Tako je pomoćni učitelj mogao postati glavnim nastavnikom i voditeljem škole,¹⁰³ a javni bilježnik (notar) mogao se, primjerice, nadati unosnoj diplomatskoj službi ili prestižnom mjestu državnog kancelara.

¹⁰⁰ Sažeti prikaz ove priče, s ocjenom njena dalekosežnog utjecaja na društvene prilike u Dubrovniku, daje Nenad Vekarić: “Damjan Juda bio je bogati vlastelin koji je, kad je došao kraj njegova kneževskog mandata, spriječio izbor novog kneza i uzurpirao vlast, pa je njegova tiranija izazvala otpor. Vođa urotnika, Judin zet Petar Benessa, uz pomoć svojih veza u Mlecima, svrgnuo je tiranina koji je, doveden na mletačku galiju usidrenu pred Lokrumom, shvativši što se događa, izvršio samoubojstvo. Od tada je na čelu Dubrovnika stajao mletački knez” (Nenad Vekarić, *Nevidljive pukotine. Dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009: 13).

¹⁰¹ Z. Janeković-Römer, *Okvir slobode*: 130.

¹⁰² To je bila uobičajena praksa kod dolaska stranih adventskih i korizmenih propovjednika u dubrovačku katedralu, kako govore zapisi iz 16. kao i iz 18. stoljeća. O tome više Relja Seferović, »Adventski i korizmeni propovjednici u dubrovačkoj katedrali u 18. stoljeću.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 46 (2008): 81-124. Za raniju praksu usporedi: Zdenka Janeković-Römer, »Moć riječi: propovjednici u srednjovjekovnom Dubrovniku«, u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, priredili Lovorka Čoralčić i Slavko Slišćević. Zagreb: Dominikanska naklada Iстина i Kršćanska sadašnjost, 2009: 113-127.

¹⁰³ Ipak je praksa govorila da su glavni učitelji najčešće neposredno angažirani baš na tom položaju, dok su pomoćni učitelji mogli s vremenom računati na povoljnije namještenje kao činovnici u državnoj upravi. Relja Seferović, »Nascimbene Nascimbene i Serafin Cerva o retorici.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 45 (2007): 61-62, 73-75.

Zbog svoje udaljenosti, izoliranosti od kulturnih, gospodarskih i političkih središta na drugoj obali Jadrana, kao i zbog nemirnih prilika u zaleđu i raznih pritisaka kojima je grad bio izložen, domaćim poslodavcima nije bilo lako naći stranca kao priželjkivanu nepristranu osobu koja bi zadovoljila njihove potrebe i kojoj bi prepustili mnoge osjetljive i povjerljive poslove. Razlog tome bila je i složenost raznih zadataka koje je profesionalac ove vrste morao rješavati: prostorna odvojenost od glavnih komunikacijskih i kulturnih pravaca u zapadnoj Evropi nije utjecala na dubrovačke vlastodršce da smanje vlastita očekivanja. Problem je postojao, dakako, i s nedovoljnom pripremljenošću i zainteresiranošću domaćih ljudi da odgovore ovom izazovu. Iskustva iz bliske sredine, s kojom je Dubrovnik dulje vrijeme dijelio isti državno-pravni okvir unutar Mletačke Republike i zatim ugarsko-hrvatskog kraljevstva, daju dovoljno materijala za usporedbu i odgovarajuće zaključke. Tako je u zadarskoj komuni od tridesetih godina 14. stoljeća pa sve do početka 15. stoljeća, od ukupno 64 notara, djelovalo samo pet domaćih.¹⁰⁴

Slaba teorijska izobrazba domaćih ljudi i njihovo neveliko praktično iskustvo u zahtjevnim pravnim poslovima, o kojima je ovisio uspješan rad niza javnih službi, ali i mir privatnih interesa značili su da su stranci neophodni, no do njih se, zbog nabrojanih razloga, teško dolazilo. Dodamo li još i poslovičnu štedljivost državnih vlasti kod isplate dogovorenih primanja, koja je graničila sa škrtošću,¹⁰⁵ postaje jasno zašto su se učeni Talijani nerado odazivali ljubaznim pismima kneza i Malog vijeća, iako su ih prenosili i osobnim primjerima dodatno potkrepljivali posebni glasnici, poslani na Apeninski poluotok često s jedinom svrhom da pronađu i što prije dovedu odgovarajućeg stručnjaka.

Međutim, u spletu nepovoljnih političkih prilika u zavičaju, nalazeći se katkad osobno u nevolji ili čak ugroženi neposrednim progonom, mnogi strani profesionalci prihvaćali su poziv iz dalekog malog Grada, tradicionalno predodređenog na samom rubu zapadne civilizacije, i dolazili raditi na određeno vrijeme. Bilo je obično tako sve dok se ne bi promijenile okolnosti koje su ih primorale na bijeg, ili dok se ne bi novčano i psihološki dovoljno oporavili da se opet uhvate u koštac s izazovima pred kojima su privremeno uzmaknuli. O tome je ovisila i duljina

¹⁰⁴ Branka Grbavac, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije - studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana.« *Acta Histriae* 16/4 (2008): 510.

¹⁰⁵ Zbog toga se osobito žalio Filip de Diversis: "smanjivanje plaće 1440. godine bilo je jedan od razloga njegova ogorčenja na vlastelu, zaodjevenog u humanističku žalopojku nad lošim uvjetima rada i nepoštivanju njegova doprinosa gradu" (Zdenka Janeković-Römer, »Grad trgovaca koji nose naslov plemića: Filip de Diversis i njegova pohvala Dubrovniku.«, u: F. de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*: 10).

njihova boravka. Pojedini strani notari koji su djelovali u 14. stoljeću u službi su se zadržavali kraće vrijeme, dok su neki od njih, kao u Zadru, djelovali duži niz godina.¹⁰⁶ Osim toga, osjetljivim duhovima, duboko odanima tihom radu, književnosti i umnom naporu, posebno je privlačno izgledalo obećanje da ih preuzeta služba neće osobito opterećivati, da će biti mnogo prigode za dokolicu i, stoga, neometano izučavanje klasika, traganje za filozofskim istinama ili pak za jednostavno opuštanje u hladu gradskih zidina. Pronicavi su Dubrovčani koristili isti mamac za srednjovjekovne stručnjake kao i za kasnije humaniste.¹⁰⁷

Giovanni Conversini nije bio jedini kojega su privukli ovi motivi. Štoviše, laskao mu je nagovještaj da bude zaposlen ne samo kao notar, nego i kao kancelar, s izgledima da vodi i javnu školu. Ponuda mu je jamačno izgledala još bolje zbog osobnih razloga. Naime, stigavši u Grad kao udovac s nejakim sinom Israeleom,¹⁰⁸ tragao je za novim namještenjem nakon propasti padovanske velikaške obitelji Carrara kojoj je godinama vjerno služio.¹⁰⁹ Osjetivši se jamačno ugroženim zbog mletačkog uspjeha s podčinjenjem Padove i uništenjem posljednjih izdanaka vladajuće kuće Carrara,¹¹⁰ Conversini je na našoj obali računao na mir osiguran naglim usponom ugarsko-hrvatskog kraljevstva, koje je svega tridesetak godina ranije, Zadarskim mirom 1358, učvrstilo svoje pozicije baš na štetu Mletačke Republike. Osim toga, njegovo odredište, grad Dubrovnik, nije bilo poznato samo po ugledanju na mletački politički sustav u organizaciji rada svojih vijeća nakon 150 godina vladavine Republike Sv. Marka,¹¹¹ nego i

¹⁰⁶ B. Grbavac, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije«: 511.

¹⁰⁷ Zoran je primjer pismo kojim je tajnik Dubrovačke Republike Giovanni Battista Amalteo 26. listopada 1560. pozvao Nascimbenea Nascimbenija, retoričara i klasičnog filologa rodom iz Ferrare, da postane javni učitelj u Dubrovniku. O tome više R. Seferović, »Strani učitelj i domaći povjesničar: Nascimbene Nascimbeni i Serafin Cerva o retorici.«: 54-57.

¹⁰⁸ R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 62.

¹⁰⁹ Kako je zabilježeno u više biografskih prikaza, služio je Francesca I. od 1379. do 1382. (kad se povukao pred intrigama moćnog dvorjanina Nikole Curtarola) i zatim njegova sina, Francesca II. od 1392. do 1404.

¹¹⁰ Osudeni na nemiran život između dvije vevlasti, Carrare su prvo 1388. nakratko podlegli pred obitelji Visconti iz Milana, da bi krajem 1405. i početkom 1406. Mlečani trajno osvojili Padovu (R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 67, 97).

¹¹¹ Sredinom 18. stoljeća ovo je pitanje s historiografskog aspekta obradio Serafin Marija Cerva, naglasivši prvo da je "oblik vlasti u Dubrovniku ustanovljen po uzoru na mletački, gdje postoje ista razdioba među građanima, ista razdioba dužnosti i ista vijeća", a potom citiravši misli Stijepa Gradija iz predgovora spjevu "Kristijada" Junija Palmotte, gdje je Gradi naglasio da se u Dubrovniku "oblikovalo državno uređenje po uzoru na mletačku aristokraciju." Vidi: S. M. Cerva, *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam*: 308, 334.

po mirnoj smjeni vlasti: pitomi Dubrovčani nisu smaknuli neprijatelja, nego su posljednjeg mletačkog kneza 1358. dolično ispratili na brod koji ga je vratio kući.¹¹² Dakle, Conversini se osobnim raspitivanjem, kao i uvidom u opće stanje mogao uvjeriti da se zaputio u miran kraj, ne baš na rubu poznatoga svijeta, koji je mogao zadovoljiti njegova očekivanja i poslužiti barem kao zgodan predah dok se ne odluči kamo dalje u domovini.¹¹³

Conversinijev životopis govori da je više puta donosio slične odluke i prihvaćao privremena namještenja dok mu se ne otvori neki bolji put. Lutajući sjevernom Italijom između Padove, Ravenne, Bologne i Firence dobro je upoznao interese malih vladara i lokalnih zajednica i više puta dokazao da im se znao prilagoditi i u njihovom se okviru izboriti za svoje mjesto. Naravno, najbolje se snašao u Padovi kao nezamjenjiv osobni pratilac vladara Francesca I. Carrare. Kako je ponosno upozorio, “mene je odmah uvrstio u unutarnji krug dvorjana i obdario povlasticama, što se među dvorjanima smatra najvećim postignućem.”¹¹⁴ Međutim, i tu je, jamačno zbog previsokih očekivanja, ostao nezadovoljan i razočaran, smatrajući se žrtvom intriga i žaleći se čak zbog nedovoljno hrane i ogrjeva koji je primao.¹¹⁵ S obzirom na takva iskustva i općenite spoznaje o Dubrovniku koje je mogao steći u Italiji od trgovaca i drugih namjernika, valja pretpostaviti da je i ovdje očekivao razne povlastice. Jamačno je svoja nadanja temeljio i na odgovarajućoj izobrazbi koju je dovršio u Bologni 1362, kada je nakon dvogodišnje pravne škole stekao diplomu notara.¹¹⁶ Time je dobio potrebnu kvalifikaciju koju su tražili Dubrovčani, a dvadesetogodišnje radno iskustvo bilo je dobra preporuka, bez obzira na posvjedočenu osobnu nesklonost prema notarskom i pravničkom poslu općenito, “koji mu je bio upravo mrzak”.¹¹⁷ Osvrnemo li se na njegov obrazovni put, pedantno rekonstruiran od strane marljivih biografa, uočit

¹¹² “Posljednji dubrovački knez iz Venecije, Marko Superanzio, nije bježao iz grada nego je lijepo ispraćen i mirno otplovio sa svojom družinom... općina je o svom trošku poslala knezu i drugim Mlečanima njihove stvari koje su ostale u Dubrovniku” (Zdenka Janeković-Römer, *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*. Zagreb: Golden marketing, 2003: 87).

¹¹³ Kao da svom nepoznatom prijatelju predbacuje krivicu što je lakomisleno prihvatio dubrovačku ponudu, možda i na njegov nagovor: taj se prevario zbog svoje lakovjernosti, a Conversini zbog svoje prevelike nade (*Uterque certe, tu credulitate, ego spe, fraudati sumus*, kako stoji u *Historia Ragusii*, f. 4v-5r).

¹¹⁴ *Me vero quam primum (quod apud aulicos summum ducitur) inter simmistas constituit et beneficiis adornavit* (iz rasprave *De primo eius introitu ad aulam* objavljene u: G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 30).

¹¹⁵ Usporedi *De primo eius introitu ad aulam* u: G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 65.

¹¹⁶ R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 25.

¹¹⁷ R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 47.

ćemo lutalačku sklonost sličnu mnogim srednjovjekovnim studentima, nemir u potrazi za apstraktnim znanjem i odbijanje nametnutih rješenja. Ferrara, Ravenna, Bologna, Padova bile su tipična odredišta za *curriculum* koji je prošao, primajuć i poduku od pojedinih učitelja izvan odgovarajuće ustanove.

Nekoliko uglednih humanista podijelilo je Conversinijevu sudbinu, radeći na položaju javnog notara jedne razvijene komune. Kako je poznato, pravnik Coluccio Salutati je bio notar, pa kancelar u Todiju i Firenci. Motiviran neposrednom zaradom i preživljavanjem, izabrani put Salutati je opravdavao razmišljanjem da “spekulacija nije krajnji cilj kojemu čovjek teži”, te da aktivni život treba pretpostaviti spekulativnom, koji se toliko veliča.¹¹⁸ Oduvijek prisutna pragmatika u Dubrovniku nedvojbeno bi pozdravila tu misao, zalažući se u najvećoj mjeri za praktičnu korist ostvarenu konkretnim radom. No, možda je baš to odbijalo Conversinija, pa se zbog težnje drukčijim vrijednostima nije dobro uklopio u ovu sredinu, ne shvaćajući njene ciljeve i poglede stanovnika. Budući da su oni sami po sebi zapravo bili vrlo bliski pogledima njegovih sunarodnjaka na Apeninskom poluotoku, valja reći da se tada nije ni pokušao saživjeti s prilikama koje je ovdje zatekao, očekujući samo smirenje situacije u Italiji, gdje je isključivo pripadao. Prišao je našoj sredini uspoređujući je u vanjskim elementima (organizaciji vlasti, shvaćanju društvenih vrijednosti, poštovanju pojedinca) s krugom iz kojega je došao, ali nije posvetio pažnju unutarnjem: osobnim odnosima,¹¹⁹ njegovanju odanosti među stanovnicima, specifičnom odnosu s krajevima u zaleđu.

Unatoč nekim zabilježenim neugodnostima, služba u Dubrovniku značila je sigurno utočište i izvor prihoda koji se po potrebi mogao dodatno povećati raznim privatnim angažmanima, od držanja javnih govora u svečanim prigodama do uspješnog ulaganja u trgovinu i susreta s raznim strancima, o čijim je potezima često ovisilo blagostanje cijele zajednice.¹²⁰ Posebno mjesto među

¹¹⁸ Mariateresa Fumagalli i Beonio Brocchieri, »The Intellectual.«, u: *The Medieval World*, ur. Jacques Le Goff. London: Parkgate, ²1997: 203.

¹¹⁹ Zbog vođenja kućanstva i brige za nekog sina Israelea morao je zaposliti dadilju. Rugao se njenom izgledu i priprostosti, tvrdeći da su sve ovdašnje žene bile takve, ali ipak ju je poslije odveo u Italiju. Usporedi R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 62.

¹²⁰ Primjerice, liječnici su često odlazili raznim moćnicima iz zaleđa, i to po uputi dubrovačkih vlasti, a zauzvrat su primali dodatnu nagradu. S druge strane, mnogi su ljudi od pera angažirani kao pomoćni učitelji u školi, pa su s vremenom prelazili u bolje plaćenu notarsku službu. Glavni učitelji mogli su pak računati na dodatna sredstva kao naknadu za prigodne govore održane u javnosti. Za javne govore kao primjeri mogu poslužiti istupi Filipa de Diversisa u dubrovačkoj katedrali krajem prve polovice 15, te Francesca Serdonatija u drugoj polovici 16. stoljeća. O njemu više Relja Seferović, »O retoričkoj kulturi u Dubrovniku Petrićeva vremena.« *Filozofska istraživanja* 119/3 (2010): 441-444.

bijelim ovratnicima, naravno, pripadalo je notarima, značajnima i u javnom i u privatnom životu građana. Kako je upozoreno, “intenzivno bavljenje trgovinom, što je uključivalo sklapanje ugovora, stvaranje trgovačkih društava, davanje i uzimanje kredita, bilježenje nastalih sporova i vođenje parnica; sve je to brzo punilo stranice notarskih i kancelarijskih registara.”¹²¹ Štoviše, s mnogo je argumenata potkrijepljen zaključak da su “glavni izvor za proučavanje kreditne trgovine srednjovjekovnog Dubrovnika notarske knjige.”¹²² Na Conversinijevu primjeru doznajemo mnogo o konkretnim dužnostima notara u Dubrovniku u to vrijeme.

Notarska služba u Dubrovniku u Conversinijevo vrijeme

Neki od poslova o kojima su od ranog 13. do 15. stoljeća brinuli notari u Dubrovniku mogli su im pružiti i osobnu korist. Notari su po zakonskoj obvezi vodili Knjige zadužnica, od osobitog značaja za novčarske poslove dubrovačkih građana i stranaca,¹²³ ali su u takvim poslovima katkad i sami sudjelovali kao zainteresirana strana.¹²⁴ O Conversiniju još uvijek nema konkretnih tragova da se dodatno zalagao i da je i na taj način ostvarivao prihode. Poznato je usto da su mnogi notari u Dubrovniku sredinom 14. stoljeća dobro zarađivali baveći se trgovinom, bankarskim poslovima, pa i lihvom, ali takvi poslovi nisu zanimali Conversinija, koji je težio duhovnoj slobodi i književnosti.¹²⁵ O njegovoj velikoj štedljivosti i zazoru od većih ulaganja govori i podatak da je krajem ožujka 1386. htio angažirati izvjesnog Lazara iz Sv. Sergija i Bakha s Bojane kao osobnog slugu na deset godina, ali ugovor su raskinuli gotovo odmah čim je sklopljen, jer se mladom sluzi ipak nije sviđjela perspektiva da provede deset godina radeći samo za hranu, odijelo i poduku, a bez druge plaće.¹²⁶

¹²¹ Zdravko Šundrica, »Kako je nastala i kako je sačuvana bogata arhivska građa Dubrovačkog arhiva«, u: Zdravko Šundrica, *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva*, sv. 1, ur. Vesna Miović. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2008: 14.

¹²² Ignacij Voje, *Poslovna uspješnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003: 17.

¹²³ I. Voje, *Poslovna uspješnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*: 19-35.

¹²⁴ O kreditnom poslovanju i zadužnicama dubrovačkih notara u 14. stoljeću više Bariša Krekić, »Alcune note sulla famiglia Querini a Ragusa nel Duecento e Trecento«, u: Bariša Krekić, *Unequal rivals: essays on relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2007: 165-166.

¹²⁵ Usporedi: D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 55.

¹²⁶ D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 40, 71.

Prezaposleni Conversini dao je opsežan popis raznih pravnih predmeta s kojima se svakodnevno suočavao: počinjeni zločini, istrage, izjave svjedoka, ubojstva, razbojstva, žalbe, razdiobe oporučnih legata, određivanje skrbništva, razna novčana pitanja, zapljene, razni ugovori i sporazumi, provedbe općinskih odluka, proglašeni, pri čemu je još “mnogo toga zaobišao.”¹²⁷ Međutim, usporedba pokazuje da to nije bilo ništa neobično u odnosu na druge sredine u isto vrijeme. Tako je uz analizu stanja notarskih spisa i kancelarije u tadašnjem Zadru zabilježeno: “Na žalost, većina takvih (pravnih i legislativnih) spisa nije nam sačuvana iz razdoblja prije prve polovice 14. stoljeća, a sudski su spisi samo jedan maleni djelić tog bogatstva koje su nam srednjovjekovni notari i pisci ostavili u baštinu.”¹²⁸ Dakle, zahvaljujući Conversinijevu ogorčenju dobili smo popis kancelarskih i notarskih poslova kojima su se profesionalci bavili, predmeta koji su se razmatrali i rješavali u sudskim parnicama i zatim registrirali u notarijatu. Iz istog izvora potječe i potanki opis sudišta, s rasporedom sjedenja za suce i kancelara, kao i tijeka samog procesa, uz burne rasprave stranaka i njihove katkad neobuzdane istupe.¹²⁹

Njegovo pravno znanje u službi komune po svemu sudeći je ostalo u okvirima ovih konkretnih slučajeva. Nezadovoljan radom dubrovačkih sudaca, biranih samo po staleškome ključu, bez odgovarajućeg pravnog obrazovanja, on je kao notar morao intervenirati i profesionalno reagirati, dajući neophodnu stručnu podlogu njihovim odlukama. Osvrćući se kao neposredan svjedok na rasprave vijećnika s redovitih sjednica koje je pratio kao zapisničar, naglasio je da njihovi burni istupi, razmirice, žučne polemike i nepromišljene odluke, “udaljene od svakog razuma”, često ugrožavaju i samu državu.¹³⁰ Sve je to, dakako, trebalo

¹²⁷ *Quo autem huius opere moles quanta sit pateat, maleficia, testium deposiciones, criminaciones, prede, lamenta, citationes, credita, testamentorum distributiones, tutele, monetaria, sacramenta, publicanorum solutiones, creatorum nomina, criminum carcerumque sententie, locaciones, emptiones, vendiciones, pacta conventaque, presentaciones, sequestra, inhibiciones, precepta, edicta, decreta, civitates, proclamaciones multaue que pretereo officine huius sollicitudo sunt (Historia Ragusii, f. 1v-2r).*

¹²⁸ Gordan Ravančić, »Curia maior civilium - najstariji sačuvani registar građanskih parnica srednjovjekovnog Zadra (1351-1353).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 43 (2001): 85.

¹²⁹ *Ad civilia nemo iudicibus ad causas, uti mos pervetustus dictabat, in trivio sedentibus, cancellarium in subselliis ordo collocat. In fronte igitur astantium atque pertranseuntium populorum citationes, edita quidem et sapiente indigna voce singulatim prout quemque sortio concinit explicande. Tum schemata testificata documentaque ab reo atque actore producenda materno cuncta clamore revelanda. Audienda item clamorosi iurgia fori [...]* *Historia Ragusii*, f. 3r; također F. Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.«: 164.

¹³⁰ *Suspensio item mutisque labiis audiende disceptationes, conciones animose, opiniose, contentiose, clamores ne dicam furores, consulta quoque et ab ratione remotissima et ipsam plerumque rem publicam maximas in calamitates precipitantia (Historia Ragusii, f. 3v-4r).*

saslušati šutke, “stisnutih usana”, što mu nije bilo lako. Ipak, u svojem se poslu dobro iskazao, kao poslušan, stručan i vrijedan činovnik.

Pravo i konkretno priznanje došlo mu je s ponudom Malog vijeća nekoliko godina nakon odlaska iz Dubrovnika da ponovo stupi u službu ove komune, ali ovaj put unaprijeđen kao kancelar.¹³¹ Prešao je šutke preko tog poziva, možda i zadovoljan izmijenjenim prilikama na sjeveru Italije, odakle mu više nije prijetila zavist nezadovoljnih kolega iz visokih dvorskih krugova. Na njegove isprave u Dubrovniku se pozivalo i godinama nakon svršetka službe, pri čemu se pedantno navodio status koji je imao, kao u sljedećem slučaju: “notarskim spisom koji je zapisao magistar Giovanni Conversini, tada zaprisegnuti notar naše općine” (*per cartam notarii scriptam per Iohannem magistri Conversini, tunc iurati notarii nostri comunis*).¹³²

Conversini se dičio naslovom “magistra” iako je završio samo propisani dvogodišnji bilježnički tečaj na bolonjskom Sveučilištu. U očima njegovih dubrovačkih poslodavaca formalna kvalifikacija igrala je nesumnjivo značajnu ulogu, ali druge su osobine bile odlučujuće da se izabranom kandidatu ukaže povjerenje. Za notarovu vjerodostojnost najveću su važnost imale osobne navike. Slično unaprijed propisanim obrascima po kojima se zapošljavalo liječnike, učitelje i druge “bijeje ovratnike”, tako je i za javnog notara i kancelara bilo predviđeno da bude “zreo čovjek, dobroga života, staleža i ugleda, u dobi od barem 30 godina ili više, te neka bude vješt gramatičar i praktičan sastavljač isprava.”¹³³ Zauzvrat je država vrlo strogo istupala protiv svakoga tko bi povrijedio čast i ugled javnog notara ili kancelara kao službene osobe, pri čemu su zakonske kazne predviđene za vlastelu katkada bile i teže nego za pučane, jer se očekivalo da vlastela bude uzor pučanima i da poštuje čast javnih službenika.¹³⁴ Bio je to ipak previše uzak okvir za osobu Conversinijevih ambicija.

¹³¹ D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 40.

¹³² U pitanju je odluka Malog vijeća zabilježena 8. studenog 1392. u povodu zajma od tisuću dukata Ivanu Gunduliću, o čemu je ugovor sastavio Conversini još 7. rujna 1389. godine. Izvornik je u Državnom arhivu u Dubrovniku, *Liber reformationum consiliorum civitatis Ragusii*, sv. 29, f. 59r, a prijepis se nalazi u *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, ur. Nella Lonza i Zdravko Šundrica. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005: 245.

¹³³ ... *homo maturus, bonae vitae, conditionis et famae, habens aetatem adminus annorum XXX et supra. Et quod sit bonus grammaticus et dictator practicus*. Ovako je odlučilo Malo vijeće na sjednici održanoj 17. veljače 1383. godine, uz dodatnu napomenu da uspješan kandidat ne smije biti Mlečanin (Mihailo J. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke republike*. Beograd: SAN, 1951: 312).

¹³⁴ Potanko o ovim odnosima, s konkretnim primjerima prijestupa i kazni iz 15. stoljeća, Z. Janeković-Römer, *Okvir slobode*: 257.

Conversinijeva politička gledišta

Unatoč neslaganju s nizom postupaka na koje je naišao u ovoj komuni, nameće se misao da je htio preuzeti dio odgovornosti i poboljšati zatečeno stanje, ali u tome nije uspio zbog postojećih zakonskih ograničenja. Ostalo je zabilježeno samo da je “nadzirao proglašavanje novih odredaba Statuta”,¹³⁵ ali i tu napomenu možemo povezati s uobičajenom praksom da javni službenik, notar, katkad stoji uz gradskog zdura (sudskog poslužitelja, glasonošu) dok javnosti obznanjuje novi zakonski ukaz. Autor ove “Povijesti Dubrovnika” imao je mnogo veće ambicije. Nije ih uspio ostvariti ne samo zbog postojećih zakonskih ograničenja uz službu javnoga notara, nego i zbog vlastitih stajališta o idealnoj političkoj zajednici.

Svjestan nedostataka ove sredine, mogao je samo s gorčinom poručiti: “naslov kancelara vrlo je cijenjen i ugledan, no ako objektivno prosudim, on nosi malo ovlasti, a mnogo obveza.”¹³⁶ Odbacio je svaku nadu da će jednom biti bolje, tvrdeći da su ga iznevjerili i nada i očekivanja, te da je na ovu obalu došao greškom, “dopustivši da ga se dovuče među barbare.”¹³⁷ Pritom su ti “barbari” bili i nepopravljivo međusobno podijeljeni, očito složni samo kad je trebalo uznemirivati jednog uglednog stranca. U drugim je prilikama, kako je zapazio, vladala prava nepomirljivost među njima. Naglasio je da je “dvodijelna dubrovačka država sastavljena od vlastele i puka. Među njima je tolika razlika u volji i duhu da jedan zapovijeda, a drugi se pokorava. Pučani se ne primaju ni u kakve državne službe, osim kao sluge.”¹³⁸ Procijenio je da približno sto ljudi sudjeluje u radu vijeća i donosi odgovorne političke odluke. Oni se smatraju plemenitima, iako su “nepošteni, neuki i ludi.”¹³⁹ Ovako uvredljiv zaključak možemo opravdati Conversinijevim idealističkim pogledima kakvo bi plemstvo zapravo trebalo biti: “plemstvo ne stoji do podrijetla i starodrevnih bogatstava, nego do bistrine uma i sjaja slavnih djela.”¹⁴⁰

¹³⁵ M. Foretić, »Ivan Ravenjanin.«: 96.

¹³⁶ *Aestimationis satis ac nominis cancellarii titulus habet, rem si vero ipsam metiar, autoritatis parum, plurimum servitutis (Historia Ragusii, f. 1v-2r).*

¹³⁷ *in barbaros trahi passus...* (*Historia Ragusii, f. 1r*).

¹³⁸ *... bifaria distributa est civitas Ragusii in nobilitatem ac plebem, quos inter animorum voluntatumque discrimen tantum, ut imperet alter, pareat alter, nec ulla ad rei publicae munera plebei nisi ad servilia recipiuntur* (D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 126).

¹³⁹ *... stirps tota, quamvis improbissimi, quamvis imperitissimi, quamvis deliri, nobiles habentur* (D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 126).

¹⁴⁰ *Ergo non generatione duntaxat atque opibus vetustissimis, sed intellectus claritate et egregiorum splendore facinorum nobilitas constat (Historia Ragusii, f. 33v).*

Conversinijeva kritika dubrovačkog društva kao političke zajednice nadasve se temeljila na njegovoj osobnoj sklonosti monarhijskom uređenju, a odbacivanju aristokratskog-republikanskog ustrojstva kakvo je zatekao u Dubrovniku. Konkretno je to izložio tužaljkom da se ondje neprekidno mora prilagođavati novom gospodararu, umjesto da štuje samo jednoga. No, požalio je i samoga kneza, čiji položaj ima “malo časti, a mnogo tereta”, jer “mora samo provoditi što god odluče i naume u Velikom i Malom vijeću”, pa je čak “njegova sreća što mu služba ne traje dulje od mjesec dana.” Iskoristio je pritom priliku da povuče paralelu sa zvanjem kancelara i ponovi već rečeno: kancelarska služba također nosi samo formalnu čast, a previše stvarnih obveza. Kancelar jednostavno mora stajati uz kneza od jutra do mraka i svakoga saslušati.¹⁴¹ Istina je da je svoja razmišljanja ovdje temeljio na neposrednom uvidu u dubrovački državni aparat, u čijem je radu i sam nakratko sudjelovao. Time je proširio svoja iskustva, stečena ranije u blizini vladajućih krugova na padovanskom dvoru. Oba puta vrlo se kritički odnosio prema svojem okruženju, ali uočimo da se njegov pristup pritom bitno razlikovao: pišući o Padovi, svoje je žalce zadržao samo za pojedince (ponaosob ih imenujući, poput Nikole Curtarola), dok je u Dubrovniku kritizirao cijeli zatečeni sustav. Svoje poglede teorijski je do kraja uobličio u književnom radu dvadesetak godina kasnije, kroz fiktivnu raspravu između Padovanca i Mlečanina, hvaleći monarhijsko ustrojstvo umjesto republike.¹⁴² Pritom se vidi još jedna sličnost s njegovim književnim uzorom, velikim Petrarkom: i on je bio “čovjek dvora”, štoviše “živio je u sjenci papinskog ureda dvora u Avignonu.”¹⁴³ Što je za Petrarku bio papa, to su za Conversinija bili padovanski Carrare, ma koliko da su ih kasnije s pravom ubrajali u tirane.¹⁴⁴

Ipak, u njegovu prikazu vladavine kneza Damjana Jude nema simpatije prema silniku, nema bilo kakvih emocija. Prikazana su neutralno sva zbivanja, od Judina dolaska na vlast i napora da je zadrži pa do kovanja urote u krugovima bliskih mu ljudi (članova obitelji i suradnika) da se zbaci s vlasti i tragičnog

¹⁴¹ ... *ei paucus honor, onus multum... de suo pauca et infima tantum arbitrio, de consiliis magnis ac minoribus siquid iussum decretumve fuerit executurus: miserrima satis conditio, nisi menstruo ambitu finiatur* (D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 127).

¹⁴² Rasprava pod naslovom *Dragmaologia de eligibili vitae genere*, nastala 1404. godine (R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 105; M. Foretić, »Ivan Ravenjanin.«: 96).

¹⁴³ Pierre Chaunu, *Vrijeme reformi. Religijska historija i civilizacijski sistem. Kriza kršćanstva. Rascjep (1250-1550)*. Zagreb: Antibarbarus, 2002: 206-207.

¹⁴⁴ “Propali su mnogi manji, pa i neki veći tirani, kao Scala i Carrara” (Jakob Burkhardt, *Kultura renesanse u Italiji*. Zagreb: Prosvjeta, 1997: 13).

kraja koji je doživio poslije prozirne prijevare na mletačkoj galiji. Autor želi jasno staviti do znanja da se njega samoga sve to nimalo ne tiče; on je stranac, nepuna dva stoljeća nakon tih zbivanja slučajno se zatekao na licu mjesta i piše *sine ira et studio* o onome što je doznao. Tek je usputnom napomenom o “plašljivom zetu”, oženjenome Judinom sestrom, koji je odlučio zbaciti kneza i osvetiti mu se za osobnu uvredu zbog nasilnog otimanja ukrasnog oružja donesenog iz Venecije, na još jedan način pokazao svoj prezir prema Dubrovčanima. Možda se zbog toga i zbog određenih promletačkih stajališta nije ni uspio nametnuti kao izvor nekome od kasnijih kroničara, iako je ta tema bila nezaobilazna u njihovim radovima.¹⁴⁵

Svoju “Povijest Dubrovnika” Conversini je pisao bez posvete dubrovačkim vlastodršcima, vjerojatno uopće ne misleći na širu publiku. Ako je više osjećao potrebu nego stvarnu želju da se umiješa u složene postupke donošenja važnih političkih odluka i tako dijelom i sam preuzme teret odgovornosti i vlasti, čini se da ga je to zanimalo prvenstveno teoretski. S praktične strane htio je pridonijeti općem boljitku nastavničkim, pedagoškim radom, možda držanjem javnih govora i, svakako, vođenjem škole. To nije mogao provesti u Dubrovniku. Po njegovu sudu, tamo nitko nije cijenio ni trud ni znanje, pa ni naslov koji je imao, a u svojem se radu morao suočavati s raznim oblicima nezadovoljstva stranaka, prigovorima, pa čak i s otvorenim prijetnjama.¹⁴⁶ Sve to bilo je, po njegovu dubokom uvjerenju, nedostojno slobodna čovjeka, nedostojno visokog poziva koji je priželjkivao kad je prihvatio obećani povoljan angažman u Dubrovniku.¹⁴⁷ Patio je zbog gubitka osobnog dostojanstva, osjećao je da mu se ovakvim položajem niječe sloboda, bez obzira što je formalno bio zaštićen i uživao potporu i ugled od strane dubrovačkih vlasti. Štoviše, naglasio je da je baš zato i prihvatio dubrovačku ponudu jer se umorio od nametnutog pokorničkog statusa: pobjegao je iz Italije ne želeći više biti poput čankoliza koji “spavaju kad su drugi umorni, jedu kad su drugi gladni, hodaju kad se drugima šeće, pa od njihove sudbine, kako Seneka kaže, ništa jasnije i nesretnije nema.”¹⁴⁸

¹⁴⁵ U iscrpnom pregledu historiografskih napora o ovom pitanju od 13. do 20. stoljeća (N. Vekarić, *Nevidljive pukotine*: 13-30) nije naveden Conversinijev rad.

¹⁴⁶ ... *inexplebiles questus, murmura, argucie, improbacio atque exprobracio, deinde contumelie ac mine* (*Historia Ragusii*, f. 2r).

¹⁴⁷ *Cumque munus haud litteris ineptum, aptum potius et homini libero conveniens sortitum iri putarem, in sordidum indignissimumque incidi* (*Historia Ragusii*, f. 1r).

¹⁴⁸ *Sicque illorum gregem totalem cedentem Auxonia non evasi, qui ad alienum somnum dormiunt, ad alienam famem comedunt, ad alienum gressum ambulant, quorum sorte miserius, ut ait Seneca, et infortunatius nichil est* (*Historia Ragusii*, f. 2v).

Pored osobnih teškoća koje je prošao prilagođavajući se novim životnim uvjetima u jednoj udaljenoj zemlji, osjetio je posebnu razliku u svjetonazoru, veću nego svi kasniji talijanski stručnjaci koji su se zatekli na njegovu položaju u Dubrovniku, i to ponajprije zbog iskustva koje je imao s obitelji Carrara. Naime, Conversini je još u Padovi cijenio sebe jednako kao i samog vladara i nije zazirao od međusobne usporedbe: “velik i moćan vladar prisiljava, ali i on je čovjek; on tebe nadmašuje bogatstvom, a ti njega umom; ti si lišen sredstava, a on znanja; on te može uzvisiti povlasticama, a ti njega pripovijedanjem o starim uzorima i nadasve korisnim poukama.”¹⁴⁹ Po njegovu uvjerenju, najveća i najbolja dužnost vladara bila je da pomogne što većem broju ljudi,¹⁵⁰ pri čemu su važan udio davali i službenici na koje se oslanjala vlast. Među službenike nije uvrštavao samo činovnike, nego i učitelje. Svoja stajališta prema pravima i povlasticama javnih službenika iznio je jednostavno i odlučno: “Ako, dakle, moram služiti, onda ne želim biti siromašan; ako pak moram biti siromašan, onda neću služiti, nego ću se vratiti ranijem pozivu.”¹⁵¹ Mislio je pritom na neprežaljen pedagoški rad, tumačenje klasika, držanje nastave. Tomu je težio čak i po cijenu značajnog smanjenja primanja koja je imao kao javni notar. Žudio je za svojim “ranijim siromaštvom” i učiteljskim radom koji je, “ma koliko bijedan, ipak slobodan”.¹⁵²

Ako je, barem na riječima, bio spreman žrtvovati status i primanja da bi zauzvrat uživao u slobodi učiteljskog rada, puno mu je teže bilo odreći se slobodnog vremena i preuzeti obvezu koju bi neodgodivo trebalo izvršiti. Conversinija je privlačila tipična renesansna dokolica, *otium*, ali s jednom konkretnom, stvaralačkom svrhom: rasterećen svakodnevnih administrativnih obveza, htio se baviti nastavom i književnošću. U “Povijesti Dubrovnika” toliko priziva željeni odmor da je, objektivnosti radi, morao pogledati i u drugom pravcu, osuditi

---

¹⁴⁹ *Compellat maximus potensque regnator sed homo est; is fortuna te superat ingenio tu illum; opibus tu cares, litteris ille; accumulare te facultatibus, tu illum narratu exemplorum illustrium atque utilissimis lectionibus potes* (iz rasprave *De primo eius introitu ad aulam* objavljene u: G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 28).

¹⁵⁰ *Namque sic ex rerum summa splendidissimum usum et suavissimum sortitur fructum, quoniam prestancius nichil neque divinus habet principatus quam ut prodesse quam plurimis possit* (iz rasprave *De primo eius introitu ad aulam* objavljene u: G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 32).

¹⁵¹ *Si igitur serviendum est, pauper esse nolo; si debeo pauper esse, nolo servire, sed priori fortune restitui* (iz rasprave *De primo eius introitu ad aulam* objavljene u: G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 50).

¹⁵² *O, paupertas mea pristina, o, pedagogii quamvis sordidum tamen liberum munus* (iz rasprave *De primo eius introitu ad aulam* objavljene u: G. Conversini da Ravenna, *Two court treatises*: 40).

dokolicu koja je sama sebi svrhom: u takvoj dokolici ljudi “moraju ili ogovaranjem ocrnjivati druge, ili padaju do najgoreg zločina misleći zlo jer, kako kaže Kvintilijan,¹⁵³ strast dokona čovjeka mora eksplodirati u zločin, a po Propovjedniku,¹⁵⁴ lijenost je poučila zloćama mnogim, i po Ezekijelu,¹⁵⁵ to je bilo zlo tvoje sestre Sodome, obilje kruha i dokolica.”¹⁵⁶

Zbog veličanja dokolice ujedno se u svom spisu nespretno pokušavao opravdati: naslutivši sumnjičave poglede svog neimenovanog prijatelja kojemu se obraća u “Povijesti Dubrovnika”, tvrdio je da se uvijek zalagao za predan i odgovoran rad. Smatrao je da plaću treba zaslužiti i ozbiljno se posvetiti preuzetim obvezama, ali među svim obvezama doista mu nisu bili na prvom mjestu pravni poslovi, zbog kojih je zapravo bio angažiran.¹⁵⁷ Ova su gledišta dijelili i drugi humanisti. Coluccio Salutati se u ranijoj tvrdnji da “spekulacija nije krajnji cilj kojemu čovjek teži” ogradio od želje za besciljnim filozofiranjem u dokolici, zagovarajući umjesto toga konkretan rad, pa je zato i Conversini osjetio potrebu istaknuti da mu je ta dokolica, dok je službovao kao dubrovački notar, bila potrebna radi pravog stvaranja, radi pronicanja u duhovne vrednote.

Kao aktivan sudionik i dobar poznavatelj prilika u kojima je živio, Conversini je neposredno prošao kroz mnoge političke borbe i previranja na Apeninskom poluotoku. Ako je na Dubrovnik gledao kao na zaostalog pripadnika iste (ili barem srodne) kulture, onda ne čudi što je i ovdje htio primijeniti postupke na koje je navikao u svojoj domovini, koje su odobravali i vodeći umovi tog

¹⁵³ Izvorno: *Virtutis sunt ista, cum hostis contigit; pax est, quae nos deprehendit, et cum iusta grassandi materia consumpta est, in facinus necesse est otiosus ardor erumpat* (*Declarationes maiores* IV, 17).

¹⁵⁴ Conversiniju se ovdje potkrala greška. Naime, ne radi se o starozavjetnoj knjizi Propovjednika (*Ecclesiastes*), nego o Knjizi Sirahovoj. Usporedi: *Servo malivolo tortura et conpedes mitte illum in operatione ne vacet*, odnosno “Šalji ga na rad, da se ne ulijeni, jer lijenost poučava zloćama mnogim” (Sir 33, 28).

¹⁵⁵ Usporedi: *Ecce haec fuit iniquitas Sodomaie sororis tuae superbia saturitas panis et abundantia et otium ipsius et filiarum eius et manum egeno et pauperi non porrigebant*, odnosno “Evo opačina sestre tvoje Sodome: gizdavo, u izobilju kruha i bezbrižno življaše ona i kćeri njezine, a sirotinju i bijednike ne pomagahu” (Ez 16, 49).

¹⁵⁶ *Necesse aut corrodant ceteros male dicendo, aut in facinus nequissimum corrumpant male cogitando quum, teste Quintiliano, necesse est in facinum ardor ociosus erumpat, et Ecclesiastico, multam maliciam docuit ociositas, et Ezechiele, hec fuit iniquitas Sodome sororis tue, saturitas panis et ocium* (*Historia Ragusii*, f. 15v).

¹⁵⁷ Retorički se pitao: “Reci, gdje to dokoličar nerazborito prima plaću i veseli se tuđem novcu bez ikakve obveze?” (*Profer ubinam gentium otiosus temere stipe donetur alienoque ex [a]ere omnino vacans gaudeat*, u: *Historia Ragusii*, f. 4v).

vremena i pisali o tome. Zapažena je moguća veza između Petrarkina djela *De otio religioso* i Conversinijeva rada, a Petrarca mu je bio i svojevrsan duhovni učitelj. Razmišljanja koja je Conversini iznio u “Povijesti Dubrovnika” dijele s kasnijim Petrarkinim spisom prezir prema ovozemaljskom (tipičan *contemptus mundi*) i zalažu se za odvajanje od aktivnog života radi odavanja znanstvenom radu i promišljanju, osobito kad je aktivno političko djelovanje nemoguće. Ako nije bilo puta u svjetovnom okviru, onda je jedini mogući izlaz bio u promišljanju duhovnog. To ga je zaokupljalo i ranije: središnja misao Conversinijeva djela *Dialogus inter Johannem et litteram*, koji je nastao 1387. godine, govori o autorovoj zaokupljenosti vjerskim zvanjem, što je bilo toliko karakteristično za to razdoblje.¹⁵⁸ Kako je zamijećeno, “Crkva je nadomjestila klasični pojmovni par *otium-negotium* opozicijom između *vita contemplativa* i *vita activa*. Kontemplativni život je važniji, u njemu se pojavljuje rad na sebi, ustrajna briga oko sebe, modeliranje vlastitoga života. Srednjovjekovna pisana biografija nije samo proizvod kontemplativnog života: ona odgovara na pitanja što sam radio i kako sam postupao.”¹⁵⁹ Djelo *Historia Ragusii* u žanrovskom određenju ima elemente autobiografije, s obzirom na osobne dojmove i činjenice koje iznosi, ali i kroz autorove asocijacije. U tome je primjer kako je otišao korak dalje i na poseban način povezoao nepravilnosti uočene u svakodnevnom svjetovnom životu svojih privremenih sugrađana s nepravilnostima u čudorednom smislu. Povezao je politiku i etiku.

Ogorčenost stanjem u kojem se zatekao u Dubrovniku, gdje se ne može ni blagdanom odmoriti od tegobnog rada, prelazi u kritiku loših kršćana općenito, koji su toliko zastranili od svoje vjere da bi im neznabošci i inovjerci mogli poslužiti kao uzor. Time ovaj spis, uz političku raspravu i svojevrsnu studiju mentaliteta i svakodnevice, dobiva i obrise teološke rasprave.

Sazrijevanje tankoćutnog duha

Conversinijeva gorčina i osjećaj neshvaćenosti izazvane su izbjegavanjem da ljudima koje je svakodnevno susretao kaže što doista misli o njima. Po načinu pisanja naoko razmetljiv, svoju otuđenost krije pod blistavom fasadom

¹⁵⁸ Victoria Kahn, »Giovanni Conversini da Ravenna: Dialogue between Giovanni and a Letter, ed. and transl. Helen Lanneau Eaker. Review.« *Speculum* 65/4 (1990): 989-990.

¹⁵⁹ Andrea Zlatar, *Ispovijest i životopis. Srednjovjekovna autobiografija. Rasprava*. Zagreb: Antibarbarus, 2000: 108-109.

poganske antičke i biblijske kulture misli. Mogli bismo reći da je Conversini na osebujan način dokazao istinu da je “humanist u biti anti-intelektualac. Više književnik nego znanstvenik, više fideist nego racionalist.”¹⁶⁰

Ovaj je književnik, u svakom slučaju, razvio vrlo senzibilan odnos prema jeziku. Taj osjećaj iskazao je i u praktičnim pogledima u “Povijesti Dubrovnika”. Već je potanko razmotreno i kritički ocijenjeno njegovo mišljenje da su “Dubrovčani u 14. stoljeću bili loši latinisti, da im je govor bio sirov i iskvaren barbarizmima. Među neobrazovanim i neuglađenim Dubrovčanima, čiji se duh nije zanimao za znanje ni za književne studije, nedostajale su *delitiae Latii*.”¹⁶¹ Conversini je bio među prvima koji su otvoreno iznijeli ovu činjenicu; dva stoljeća kasnije sličnu je primjedbu dubrovačkim vlastima uputio dominikanac Serafino Razzi, uznemiren i razočaran zbog nezainteresiranosti mladih da pohađaju školu.¹⁶² Ne budimo pritom nepravedni prema domaćim ljudima: pišući da “tužitelji i optuženi (parničari), unedogled gomilajući međusobne optužbe, zajedno uglas laju”, Conversini je ujedno najavio dolazak jednog Ilije Crijevića, našeg velikog pjesnika i humanista koji će na prijelazu 15. i 16. stoljeća s istim prezirom pisati o “ilirskom kričanju”, *stribiligo Illyrica* svojih sugrađana.¹⁶³

Ipak, kroz brigu za jezik više se osjeća Conversinijeva težnja da svoje misli predstavi u što boljem svjetlu, nego želja da vlastitim naporom riješi konkretan problem neznanja s kojim se svakodnevno susretao. Zaokupljenost vlastitim izričajem posredno ističe i autorovu filozofsku stranu, koja se u drugim djelima više osjetila. Poznato je da je još u prvoj polovici 1370-ih počeo pisati praktična djela iz stoičko-kršćanske filozofije, od kojih je *De fato* posvetio dugogodišnjem prijatelju Paulu Rugulu.¹⁶⁴ Kasnije je u tekstu *Dialogus inter Johannem et litteram* 1378. povezo franjevačke ideale s rimskim stoicizmom, i to pišući svome stricu, franjevcu Tommasu da Frignano, gradeškom patrijarhu i papinskom legatu.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Jacques Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009: 241.

¹⁶¹ F. Rački, »Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj.«: 167; također Z. Janeković-Römer, »Dubrovački govori Filipa de Diversis.«: 21.

¹⁶² “Istini za volju, govoreći općenito i za većinu, dubrovačka mladež ne uživa silno u učenju: čim nauči neka osnovna načela otmjenosti, ne brine se više za nastavak” (S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 154).

¹⁶³ Usporedi: Divna Mrdeža Antonina, »Crijevićeva rasprava *Super comoedia veteri et satyra et nova cum Plauti apologia*.« *Dani hvarskog kazališta* 17 (1991): 172.

¹⁶⁴ R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 47.

¹⁶⁵ Craig Kallendorf, »Giovanni Conversini da Ravenna: Dialogue between Giovanni and a Letter, ed. and transl. Helen Lanneau Eaker. Review.« *Renaissance Quarterly* 43/2 (1990): 389.

Razmjerno širok dijapazon interesa temeljio se na autorovu zavidnom znanju, koje je neprekidno uvećavao. Poput drugih humanista jako je cijenio kodekse i “uvijek ih nosio sa sobom na česta putovanja.”¹⁶⁶ Snalazio se tako i u Dubrovniku i drugdje, gdje god nije bilo odgovarajuće knjižnice. Uz njegovo ranije djelo, *Dialogus inter Johannem et litteram*, zabilježeno je da je “radeći u Bellunu, bez knjižnice poput Petrarkine, Conversini ipak uspješno potkrepljivao svoje misli pozivajući se na kršćanske izvore (Biblija, *Legenda aurea*, Augustin, Jeronim, Grgur Veliki), povjesničare (Valerije Maksim, Justin, Walter Burley), prozne pisce (osobito Ciceron i Seneka), pjesnike (Vergilije, Horacije, Ovidije, Lukan, Stacije, Juvenal, Perzije i Terencije) i obične tekstove iz prirodoznanstvenog područja iz antike (osobito Plinije Stariji).”¹⁶⁷

Bio je to dovoljan temelj za smisleni rad. Satiričar, oštrouman kritičar i duhoviti promatrač svijeta oko sebe, s darom da na temelju pojedinosti ocijeni cijeli splet okolnosti ili skupinu uglednika kojima se pridružio, u tekstovima drevnih autora nije nalazio samo riječi utjehe za svoje nedaće, nego i bogat izbor odgovarajućih figura misli i riječi da se njima posluži u novim okolnostima. To dubrovačkim historiografima nije bilo baš svojstveno, kao ni navika da citiraju klasike.¹⁶⁸

U žanrovskom smislu, naravno, razlike su još izrazitije. Autobiografija kao književna vrsta, koja je Conversiniju vrlo bliska, njima je ostala posve neprikladna. Tek pogled izvan dubrovačke komune pruža poneki primjer kao dokaz da ovaj način pisanja nije bio u to vrijeme posve izoliran na istočnoj obali Jadrana. Valja spomenuti “Dnevničku kroniku”, *Memoriale Pauli de Paulo patritii jadransis*, zadarskog patricija, političara, suca i diplomata Pavla Pavlovića,¹⁶⁹ svojevrsan privatni historiografski zapis s pregledom događaja u Zadru od 1371. do 1408, “tekst koji je po svojim formalnim obilježjima, strukturi i načinu izlaganja tipičan za europsko, posebice talijansko 14. stoljeće, a u

¹⁶⁶ R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*: 44.

¹⁶⁷ C. Kallendorf, »Giovanni Conversini da Ravenna: Dialogue between Giovanni and a Letter«: 389.

¹⁶⁸ Uz iznimku benediktinca Ludovika Cerve Tuberona, čiji spis *Commentarii de temporibus suis* odiše klasičnim uzorima, samo je analist Nikola Ranjina posegao za klasicima i citirao Aristotelovu misao iz Metafizike, želeći objasniti svrhu svoga rada: *Perché secondo Aristotile, nel principio della Metafisica, tutti li homeni naturalmente desiderano di saper ad alcuno spetial fine, li quali alcuni sono virtuosi, alcuni rei...* (*Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ur. Speratus Nodilo. Zagrabiæ: JAZU, 1883: 167). Stvari su se promijenile radom povjesničara 18. stoljeća, osobito dominikanca Serafina Marije Cerve, odanog Ciceronu.

¹⁶⁹ Andrea Zlatar, *Autobiografija u Hrvatskoj. Nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998: 19-30.

hrvatskoj baštini (barem u zasad otkrivenom i analiziranom dijelu) zasada nema srodnika.”¹⁷⁰ Zaslugom Ivana Lučića, Pavlovićev tekst je objavljen u Amsterdamu 1666. godine.

Ocijenivši da bi ovo djelo najtočnije bilo nazvati “dnevnikom-kronikom”, vrstom tipičnom za Italiju krajem 14. i početkom 15. stoljeća,¹⁷¹ zapaženo je da “djelo otkriva učenost i naobraženost, kićen jezik pun citata, grecizme.”¹⁷² Sličnost između Pavlovića i Conversinija još je jedna: “za razliku od ljetopisaca koji zapisuju što se ljudima dogodilo, Pavlović piše što ljudi rade.”¹⁷³ Premda je takav svojevrsan “kronikalnobiografski model”¹⁷⁴ bio bliži drugim Conversinijevim djelima, ipak se nedvojbeno osjeća i u “Povijesti Dubrovnika”. Dočaran je na poseban način, u obliku pisma, dijaloga s nepoznatim adresantom, kojega vjerojatno treba potražiti na užem mletačkom području, kao što je djelo *De primo eius introitu ad aulam*, s uspomena na dane provedene u službi visokog dvorjanina u Padovi, posvetio prijatelju Marcu Giustinianu u Veneciji.¹⁷⁵

Bilo je nezrelosti, nedosljednosti u Conversinijevim istupima. Osjećaj otuđenosti i neshvaćenosti razvio se zbog neuspjeha da stekne odgovarajuću formalnu izobrazbu: za njegove ambicije nije bio dovoljan status jednog notara, eventualno kancelara. Veći dio života proveo je zato mijenjajući poslodavce i gospodare, ali u kasnijim godinama otupjela je njegova kritička oštrica, izgubio se sarkastični žalac. Štoviše, kada je 1400. godine pisao pravu autobiografiju, *Rationarium vitae*, lijepim se riječima odužio i građanima pod zaštitom Sv. Vlaha: “Skromni u životnim potrebama, izuzetno dotjerani u službi Božjoj, uređenih navika, građani se u ovoj državi međusobno dijele na pučane

¹⁷⁰ A. Zlatar, *Autobiografija u Hrvatskoj*: 19.

¹⁷¹ A. Zlatar, *Autobiografija u Hrvatskoj*: 25-26.

¹⁷² Autorica usto navodi: “što se historiografske strane tiče, zanimljivo je da u njemu pronalazimo izvorne materije, Ludovikova i duždeva pisma, zatim poslaničke govore i tekstove pregovora” (A. Zlatar, *Autobiografija u Hrvatskoj*: 28). Svega toga kod Conversinija nema, ali, za razliku od Pavlovića koji je spomenuo i rođenje sina, a zapise reda u prividnoj formi ljetopisa (godina za godinom, unatoč velikim lakunama), Conversiniju je prvenstveno stalo do književne strane rada, uopće ne brinući o nekom barem formalnom historiografskom polazištu, pa ni u vidu kronike ili ljetopisa.

¹⁷³ “On ne bilježi, poput ljetopisca, i one godine u kojima se nije ništa dogodilo, on bilježi ono što drži važnim da bude zabilježeno. Njegovi zapisi su šturi jer su takvi bili po svojoj namjeri, a ne iz njegove nemogućnosti da dosegne neki viši stupanj povijesnoga pripovijedanja; on to nije niti htio” (A. Zlatar, *Autobiografija u Hrvatskoj*: 30).

¹⁷⁴ Za određenje tog modela kao dijela cijelog žanra usporediti A. Zlatar, *Autobiografija u Hrvatskoj*: 110-121, na primjeru kroničara Geralda iz Walesa (1147-1223).

¹⁷⁵ V. Nason, »Introduzione.«: 11.

i patricije: vlastela brine o državi, a puk se brine o svojim poslovima.”¹⁷⁶ Ovim čak po tonu podsjeća na kasnije humaniste koji su se natjecali u pohvalama Gradu.¹⁷⁷ Svoje je misli odjenuo u puno ljepše ruho nego u djelu “Povijest Dubrovnika”; protok vremena učinio je svoje i izbrisane su neke neugodne uspomene. Dubrovnik je za njega ostao jedna postaja na mukotrpnom i zavojitom putu koji je ipak uspješno prijeđen. U spokoju starosti nestale su bure mladenačkih dana, a ovo pismo nepoznatom prijatelju ostalo nam je kao trajna uspomena na njih.

---

¹⁷⁶ *Vita parci, splendidissimi cultu, moribus compositi cives in plebem patresque discreti: rei publicae patres intendunt, suum plebs negotium agit* (D. Kniewald, »Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384.-1387.«: 59-60).

¹⁷⁷ Bogat izbor od mletačkih pisaca Palladija Fusca, Francesca Sansovina i Marc’Antonija Sabellica do domaćeg pjesnika Ilije Crijevića nudi S. M. Cerva, *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam*: 329-333.

**A DISCONTENTED NOTARY:
FROM A LATE RAGUSAN TRANSCRIPT OF
GIOVANNI CONVERSINI'S *HISTORIA RAGUSII***

RELJA SEFEROVIĆ

Summary

Humanist Giovanni Conversini *alias* Ivan Ravenjanin (1343-1408) spent his life in seeking a specific teaching or high-ranking state post – that is, he could not decide between family happiness on one side and retirement into seclusion and contemplation on the other. His personal meanderings prevented him from achieving his life goals: for years he remained at the court of the Carrara family in Padua, despite hostile intrigues against him, yet the fall of this dynasty after the Venetian invasion forced him to look for shelter elsewhere. He accepted an offer from Dubrovnik, where he worked as a public notary in the 1380s. He described his Dubrovnik experience in a writing today known as *Historia Ragusii*, composed in the form of a letter addressed to an unnamed friend on the inner Venetian territory.

While the Ragusan Commune was still constructing its independent administrative apparatus, in the first decades following the end of Venetian rule, an expert such as Conversini (who attended a specialised course in Bologna, obtained a notary degree, in addition to twenty years of work experience) was more than welcome. Unfortunately, he found the work difficult for a number of reasons: the daily routine was wearing him out, he was not accustomed to frequent contacts with the clients and showed little understanding for the specific political system in Dubrovnik, in which a new rector was chosen every month. Monarchy was more to his liking, and he looked back nostalgically to the days spent in Padua where he served a single lord, as contrasted to the work of the Ragusan councils and their incessant discussions during the sessions to which he was officially appointed as notary.

In his text he recurrently emphasised how frustrated he was with the backward environment he found himself in, considering that his contribution to the

community was not credited accordingly. He regretted not having given proper consideration to the Ragusan offer before taking it, allowing himself to be driven “among the barbarians”. Conversini’s complaints may be viewed as justifiable since they do reflect a marked difference between the humanistic circle of the Italian north, to which he himself belonged and prided with his acquaintance with Petrarch, and Dubrovnik of the day.

His discontent spilt over into general social issues, notably those related to religion and moral. Grounding his conclusions on a succession of selected works, from classical authors of the Antiquity to the Old and New Testament and patristic literature, Conversini came forward with his ethical principles based on pagan Neoplatonic and Stoic, but also Judaeo-Christian views. However, his writing provides some concrete data on the Ragusan everyday life of that time. From the past, he touched upon the legend of the founding of Epidaurus, while he gave more space to the story of the tyrant count Damjan Juda, deposed in a conspiracy in the early thirteenth century.

His service in Dubrovnik ended successfully, and several years later he received another offer by the Ragusan authorities, this time for the post of a high official of the Commune. This offer he refused, as he found the conditions in north Italy more acceptable. However, as witnessed by Conversini’s autobiography written in his last days, his reminescences of Dubrovnik were awarded a fairly warmer tone.

A prolific writer, Conversini has left several works of reflexive nature, resembling autobiography in terms of genre. His work was in the focus of his younger contemporaries and has attracted scholarly attention ever since. They should be credited for the critical editions of his texts, but also for the thorough reconstruction of his biography. The writing entitled “The History of Dubrovnik” has not yet been fully published. The excerpts given in this article are drawn from a late transcript, held in the State Archives in Dubrovnik. This work was mentioned by the classical Ragusan authors Filippo Diversi in the fifteenth and Jakov Luccari in the seventeenth century. Yet, Conversini’s hostile attitude towards the Ragusan society, his latent advocacy of the monarchical political system and his moral-theological style strawn with quotations contributed to his isolated literary position in Dubrovnik. Similarity with the *Memoriale* of the Zadar patrician Pavao Pavlović has been established, a kind of an historiographical account in which he chronicled the events in Zadar from 1371 to 1408.

The name of Giovanni Conversini and his work *Historia Ragusii* have become the symbols of criticism of the late medieval Ragusan society. Although not fully grounded, they still represent a welcome contrast to the typical humanistic praises which abounded in the later periods.